

Svenska kyrkans förhållande till romer och resande ca 1900–1950

Ida Ohlsson Al Fakir

Svenska kyrkans
förhållande till romer och
resande ca 1900–1950

Ida Ohlsson Al Fakir

© Ida Ohlsson Al Fakir och
Svenska kyrkans forskningsenhet,
kyrkokansliet, Uppsala, 2013.

Produktion och tryck: Ineko
Omslagsfoto: Maria Svensk/IKON

Svenska kyrkans forskningsenhet - Opuscula 3

Artikelnummer: SKI 3178

ISBN: 978-91-980986-0-0

Kan laddas ner från:

www.svenskakyrkan.se/forskning/publikationer

Miljömärkt trycksak, 341 142

Innehåll

Inledning	5
Kategorisering och terminologi	6
Forskningsuppdraget – undersökningsperioden	7
Utgångspunkter och problemställningar	10
Källmaterial och tillvägagångssätt	12
Svenska kyrkan: central nivå	13
Diakonistyrelsen: mellannivå	14
Zigenarutredningen 1954	15
Kontexten	16
Kommunerna: lokal nivå	17
Personkontakter	17
Press och litteratur	19
Tidigare forskning	20
Kyrkans och prästernas roll i historien	21
Fattiga och lösdrivare i nationalstaten	22
Identifiering och stigmatisering: prästernas makt	23
Svenska kyrkans agerande och ställningstaganden: nationell nivå	27
Svenska kyrkans agerande och ställningstaganden: lokal nivå	28
Ingen vill ha ”Svarte Petter”	31
Vem ansvarade för den sociala hjälpverksamheten?	34
Prästerna och socialvården	35
Romer och resande i kommunalstämmoprotokollen: tidigt 1900-tal	37
Förändringens tider?	42
Romer och resande i lokalsamhället: 1940- och 1950-talen	43
Diakonistyrelsens enkät 1943	43
Presumptiva fattigvårdstagare	44
Folkbokföringsproblemet	47
Prästen som paragrafryttare	48
Svenska kyrkan och missionsarbetet	52
Att skörda vad som såtts	54

Svenska kyrkans agerande ur romers och resandes perspektiv	55
Avslutande kommentarer	58
Vad Svenska kyrkan gjorde - Vad Svenska kyrkan inte gjorde	58
Framåtblick	59
Källor och litteratur	62
Otryckta källor	62
Tryckta källor	63
Litteratur	63
Övrigt	66

Inledning

Sedan romer fick status som nationell minoritet år 2000 har myndigheters och andra samhälleliga institutioners agerande mot minoriteten under 1900-talet uppmärksammas. Det är framför allt romernas utanförskap i dagens samhälle som har fokuserats, men man har konstaterat att försoningsprocessen måste grundas på kunskap om den historiska relationen mellan myndigheter, storsamhället och romerna. Som ett led i detta föreslog Delegationen för romska frågor i sitt betänkande *Romers rätt - en strategi för romer i Sverige*, SOU 2010:55, att en sannings- och försoningskommission skulle inrättas. Regeringens svar blev en Vitbok om övergrepp och kränkningar mot romer i Sverige under 1900-talet. Projektet påbörjades år 2012 och förväntas redovisas under 2013. Vitbokens uppgift anges bland annat vara att identifiera och belysa vilken roll och vilket ansvar olika samhällsinstitutioner haft i övergreppen.¹ Regeringens vitboks-projekt har kritiserats bland annat för att undvika krav på kompensation.²

Det senaste decenniet har även Svenska kyrkans förhållande till romer diskuterats och ett försoningsarbete har påbörjats.³ Svenska kyrkans roll och ansvar för exkluderande (eller inkluderande) handlingar gentemot romer utgör dock inte ett av vitbokens specifika undersökningsområden. Eftersom kyrkan länge var en del av svenska staten och historiskt har haft stor makt på såväl central och politisk nivå som lokal och vardaglig nivå i det svenska samhället är det dock viktigt att undersöka även detta område. Föreliggande undersökning ska ses som en inledande studie över vissa delar av Svenska kyrkans verksamhet som explicit eller implicit har riktats mot romer och resande. Projektets tidsbegränsning har inte tillåtit någon systematisk genomgång av arkiv, utan resultaten ska snarare ge en fingervisning om dels kyrkans agerande och dels vilka områden som bör utforskas vidare.

1. Pressmeddelande 31 januari 2011, Arbetsmarknadsdepartementet. <http://www.government.se/sb/d/14202/a/160048> (2013-02-26).

2. *Inkludering och försoning. En rapport om romer och resande i Svenska kyrkan*, s. 2; Jan Selling "Svenska staten och romerna. Försoningsprocessen ur ett hegemoniperspektiv", föreläsning vid Hugo Valentin center, Uppsala 2012-12-06. Ett generellt (och globalt) problem med sanningskommissioner och vitböcker som fokuserar uteslutande på historiska oförrätter och övergrepp är att man sätter punkt för det som varit och därigenom förnekar kontinuiteter i diskrimineringen på såväl institutionell som praktisk nivå.

3. I januari 2013 publicerades *Inkludering och försoning. En rapport om romer och resande i Svenska kyrkan* som ett led i detta arbete. Kartläggningen har gjorts av utredaren Tiina Kiveliö från Länsstyrelsen i Stockholm, som har sammanställt rapporten tillsammans med Kaisa Syrjänen Schaal, enhetschef för kyrkokansliets enhet för flerspråkighet. År 2000 publicerades skriften *Ja Devlesa! Gå med gud! Om romerna och Svenska kyrkan* av Svenska kyrkans församlingsnämnd. Skriften togs fram i samarbete med Romernas riksförbund och syftet var att öka församlingarnas kunskap och medvetenhet om romer. Skriften har kritiserats för att ge en dialektisk och alltför över-siktig bild av relationen mellan Svenska kyrkan och romerna. Jan Selling, Uppsala 2012-12-06.

Kategorisering och terminologi

Den nationella minoriteten romer är inte homogen utan består av flera olika grupper. Minoritetsstatusen bygger på självidentifiering; den som ser sig själv som rom tillhör också den romska minoritetsgruppen. Romerna identifierar sig själva utifrån språkvariationer och traditioner i olika grupper såsom kelderash, kale, lovvara, rumungri, arli, resanderomer, med flera. Myndigheterna har delat in den romska minoriteten i fem undergrupper: svenska romer, finska romer, nyanlända romer, resande samt asylsökande och papperslösa romer.⁴ Kategoriseringen har att göra med den välfärdsadministration, politik och praktik med romer som målgrupp som har utvecklats under 1900-talet.⁵ Dagens nationella romska minoritet brukar beräknas inkludera cirka 50 000 människor, varav de resande (även kallade bl a resanderomer och resandefolket) utgör den största gruppen på mellan 20 000 och 30 000 människor.⁶ Myndighetsindelningen utgår från flera olika parametrar, däribland etnicitet, nationalitet och medborgarstatus. Ett av de viktigaste kriterierna för kategoriseringen är dock *tid* – hur länge gruppen har befunnit sig i Sverige är avgörande för vilken underkategori individen placeras i. De resande brukar räknas till den ”äldsta” romska gruppen i Sverige med en belagd närvaro på åtminstone 500 år. Därefter kommer de ”svenska romerna” som invandrade till Sverige i slutet av 1800-talet. Nästa invandringsvåg började under slutet av 1950-talet då finska romer kom, framför allt som arbetsmigranter i samband med tidens stora arbetskraftsmigration från Finland till Sverige.⁷ I början av 1970-talet genomförde myndigheterna vad som betecknades som en ”organiserad överföring” av utomnordiska romer vilka hämtades från flyktingläger i Italien.⁸ Efter kriget på Balkan kom många romer till Sverige för att söka asyl, och senare under 2000-talet har romer kommit inom ramen för den fria rörligheten inom EU. De tre sistnämnda grupperna har inordnats i kategorin ”nyanlända romer” respektive ”asylsökande och papperslösa romer”. Poängen med att räkna upp olika romska kategorier, och vilka grupper som har hamnat i dem, är att visa kategoriseringens bakomliggande syften. I myndighetsarbete är administration det övergripande syftet, medan minoritetspolitiken syftar till att skydda

4. *Inkludering och försoning*. s. 4.

5. Se vidare Norma Montesinos avhandling, *Zigenarfrågan: intervention och romantik*, Lund, 2002, som undersöker de svenska myndigheternas politik gentemot ”zigenare” 1880–1970.

6. *Inkludering och försoning*. s. 4.

7. Se vidare Per Bobergs pågående avhandlingsprojekt i historia vid Linnéuniversitetet som bland annat handlar om finländska migranternas politiska aktörskap i Katrineholm.

8. Bengt Girell (red.), *Om organiserad överföring av vissa zigenare: promemoria*, Inrikesdep., Stockholm, 1969; Montesino, 2002, s. 173–188.

de nationella minoriteterna (språk, kultur) och stärka deras möjligheter till inflytande i politik och samhälle. I detta arbete anses självidentifieringsprincipen viktig. I historiska källor från första hälften av 1900-talet, däremot, kategoriserades människor utifrån det omgivande samhällets uppfattningar. Detta innebär att man inte finner några *romer* i källmaterialet, men väl ”tattare” och ”zigenare”, vilket idag i någon mån motsvaras av grupperna resande (-romer) och (svenska) romer.⁹ Myndigheternas inställning till och agerande mot resande respektive romer skiljde sig åt, varför det är viktigt att göra en distinktion mellan grupperna i historiska undersökningar. Vidare är det idag många resande som inte vill kalla sig för romer utan föredrar att kalla sig för antingen resande, resanderomer eller resandefolket. De menar bland annat att de historiska erfarenheterna skiljer sig åt mellan grupperna och att de historiska kränkningarna och övergreppen mot resande (”tattare”) varit mer allvarliga och systematiska än mot romer (”zigenare”).¹⁰ Detta bekräftas också till viss del av föreliggande undersökning.

Forskningsuppdraget – undersökningsperioden

Undersökningen avser Svenska kyrkans agerande och ställningstagande mot romer under en period som har beskrivits som en ”vit fläck” på kunskapskartan vad gäller relationen mellan statskyrkan och romerna.¹¹ Undersökningsperioden motiveras främst utifrån en lokalhistorisk ansats;

9. Det är dock viktigt att poängtera att alla människor som av präster, läkare, lärare och andra myndighetsutövare i lokalsamhället har identifierats som ”tattare” inte per automatik identifierar (f) sig själva som resande. ”Tattare” var ett socialt stigma som kunde appliceras på individer som av olika skäl ansågs avvika från lokalsamhällets normer och förväntningar. Under mellankrigstiden genomfördes flera vetenskapliga och sociala undersökningar för att undersöka släktskapet mellan ”tattare” och ”zigenare”. I dessa undersökningar fastslogs att ”tattarna” var en social grupp medan ”zigenarna” etablerades som en etnisk grupp. Montesino, 2002, s. 96–99. De interventioner och socialpolitiska satsningar som gjordes fram mot slutet av 1950-talet riktade sig enbart till de sk ”svenska zigenarna”, medan ”tattarna” exkluderades. Det är därför problematiskt att tala om *romer*, liktydig med dagens nationella minoritet romer, i historiska undersökningar av myndigheters och samhälleliga institutioners politik och praktik, eftersom det skulle undanskyma det faktum att myndigheter och tjänstemän gjorde skillnad på olika romska grupper; inte alla romer var inkluderade i sociala och medicinska interventioner under 1900-talet. Kategoriseringsprocesser bör istället utgöra fokus i undersökningar för att åskådliggöra relationen mellan (sociala, medicinska, etc) klassificeringar av människor och myndigheters politik och praktik. Se vidare Ohlsson Al Fakir, Ida. ”L'examen socio-médical des Gitans en Suède entre 1962 et 1965”. *Études tsiganes*. 2012, s. 76–95; Ohlsson Al Fakir ”The Gypsy Examination 1962–1965”. Paper presenterat vid *Workshop on Categories and Concepts in Health, Medicine and Society*, 14–16 mars 2012, Umeå.

10. *Inkludering och försoning*. s. 4; samtal med Rose-Marie Wallengren, Kulturgruppen för resandefolket, Göteborg 2013-02-25.

11. Selling, föreläsning, Uppsala 2012-12-06.

kyrkans makt och inflytande i lokalsamhället under första hälften av 1900-talet var stor om än i avtagande. Sekulariseringsvågen hade vid mitten av 1900-talet nått sin kulmen och prästernas inflytande var då begränsat till mer eller mindre inomkyrkliga och själavårdande sammanhang. Det gamla patriarkala fattigvårdstänkandet började överges till förmån för ett mer byråkratiskt expert-tänkande och prästen förlorade sitt starka inflytande över de sociala frågorna, medan medicinsk och samhällsvetenskaplig expertis övertog kyrkans tolkningsföreträde av samhällsproblemen. Detta gällde från den centralstatliga nivån ända ner till den lokala; den kyrkliga representationen vid de sociala nämnderna (fattigvårdsstyrelse, barnavårdsnämnd, nykterhetsnämnd) sjönk med början under mellankrigstiden. Kyrkan som samhällsinstitution behöll dock mycket av sitt sociala ansvar och försökte hålla fanan högt i olika moralfrågor. Bland dessa märks särskilt abortfrågan och sexualfrågan, som kyrkan tog stark ställning i. Den moraliska dimensionen i sexualfrågan och abortfrågan minskade emellertid under efterkrigstiden, då frågorna i ökande grad diskuterades som sociala jämställdhetsfrågor. Kyrkans inflytande minskade således även här.

Då frågeställningen i första hand rör Svenska kyrkans *agerande* mot romer och resande är det följaktligen av störst intresse att fokusera på den lokala nivån under perioden fram till 1950-talet. Om frågeställningen främst skulle avse kyrkans ställningstaganden på nationell och central nivå är det motiverat att låta undersökningen sträcka sig ända mot 1970-talet. Det var nämligen först efter kriget som Svenska kyrkan blev mer aktiv i samhällsfrågorna och i internationellt socialt arbete. Svenska ekumeniska nämndens sociala utskott började sitt arbete 1952, och tio år senare började tidskriften *Social debatt i tidningar och tidskrifter* ges ut. Tidskriften startade som en stencilerad översikt av debatten kring och behandlingen av sociala frågor men började ges ut i tryckt form 1962 på grund av en ständigt ökad efterfrågan samt önskemål om en vidare spridning av översikten.¹² Kyrkans arbete låg i linje med hur det såg ut i övriga samhället. Det var under efterkrigstiden som den förment universella välfärden började ifrågasättas och social (och internationell) rättvisa tog allt större plats i debatten. Andra världskriget innebar att solidaritet med utsatta folk och grupper hamnade på dagordningen. Genom internationellt såväl som lokalt arbete skulle fred, demokrati och humanism spridas och upprätthållas. Strålkastarljuset fokuserades även på inhemska orättvisor; bäst att sopa rent framför egen dörr innan man beskyller andra.

För Svenska kyrkan innebar utvecklingen att det sociala arbetet inom ekumeniken fick en fast organisation genom Svenska ekumeniska nämndens (SEN) sociala utskott som etablerades 1952. Kyrkohistorikern Björn Ryman

12. Anne-Marie Thunberg, "Anmälan", *Social debatt i tidningar och tidskrifter*, Svenska ekumeniska nämnden, Uppsala, Nr 5, 1962, s. 1.

beskriver SEN som en tankesmedja som förberedde svenska kyrkans formella ställningstaganden i olika samhällsrelevanta frågor. Det var i SEN som idéerna diskuterades, vilka sedan förmedlades till den politiskt och världsligt reglerade verksamheten i stiftet och på kyrkomötet.¹³ När det sociala utskottet etableras 1952, kan det alltså förstås som att samhällsfrågor skulle utgöra en kärnverksamhet även i kyrkans intressesfär. Därmed tog kyrkan ett större ansvar över samhällsproblemen utöver de socialetiska ställningstagandena. Ytterligare ett tecken på detta är den utökade utgivningen av tidskriften *Social debatt i tidningar och tidskrifter* i början av 1960-talet. Sociala frågor inom Svenska kyrkan hade med andra ord en kraftigt ökande relevans under efterkrigstiden jämfört med under mellankrigstiden.

”I den kristna trons ljus framstår varje form av rasdiskriminering som en obeskrivlig försyndelse mot Gud, så svår att längre uthärda att själva ’sternarna skola ropa’. Där förstår vi bättre evangeliets innebörd och både kyrkans och den enskilde kristnes förpliktelse’. Med dessa ord fastslog Kyrkornas världsråds andra generalförsamling vid sitt möte i USA 1954 sin övertygelse vid en tidpunkt, när kampen mot diskriminering på grund av ras- eller folktilhörighet redan var världsvid.” Världsrådets uttalande löd vidare: ”Varje form av segregation grundad på ras, hudfärg eller nationalitetsursprung strider mot evangeliet och är oförenlig med den kristna läran om människan och Kristi kyrkas väsen.”¹⁴

1947 grundades Lutherhjälpens, en internationell kyrklig biståndsorganisation som solidariserade med och stödde folk i ex. Polen, Ungern, Hongkong, Biafra, Etiopien, El Salvador och Namibia.¹⁵ Utsatta människor inom Sveriges gränser utgjorde dock inte en målgrupp för Lutherhjälpens under de första decennierna.¹⁶ Under efterkrigstiden etablerades många internationella organisationer som del av det kyrkliga hjälp- och återuppbyggnadsarbetet i andra världskrigets spår, och många av dem finns kvar än idag.¹⁷ En av dessa är Kyrkornas världsråd, som på 1970-talet gav pengar till tyska centralrådet för Roma och Sinti.¹⁸ Romernas sak hade därmed, åtminstone på internationell nivå, också blivit en sak för Svenska kyrkan. Det vore intressant att, i relation till den internationella solidariteten och ”Zigenarfrågans” förändrade status på hemmaplan, göra en systematisk studie av Svenska kyrkans

13. Björn Ryman, *Lutherhjälpens första 50 år: 1947–1997*: [medmänniskor till tjänst], Verbum, Stockholm, 1997, s. 39.

14. ”Uttalande i rasfrågan”, *Social debatt i tidningar och tidskrifter*, Svenska ekumeniska nämnden, Uppsala, Nr 4, 1963, s 98.

15. Ryman, 1997.

16. Uppgift från Björn Ryman.

17. Ryman, 1997, s. 40.

18. Uppgift från Björn Ryman.

agerande mot romer med början under efterkrigstiden. Inom ramen för denna studie är det dock Svenska kyrkans agerande mellan cirka 1900 och 1950 som undersöks. Svenska kyrkan var under perioden fortfarande en del av svenska staten, vilket kan vara viktigt att hålla i minnet vid undersökningen av dess agerande och ställningstaganden.

Utgångspunkter och problemställningar

Jag tar min utgångspunkt huvudsakligen i en materiell verklighet; romers historiska exkludering har sin grund i myndigheternas behov att kontrollera rörliga och fattiga grupper som befunnit sig utanför det agrara jordbrukarsystemet.¹⁹ Historisk diskriminering och kränkningar av romer har med andra ord mycket gemensamt med hur myndigheter har behandlat andra grupper som uppfattats som problematiska i det agrara och/eller industrialiserande samhället. Avsikten här är dock att fokusera specifikt på Svenska kyrkans agerande och ställningstagande mot romer och resande. Såväl kränkande och diskriminerande handlingar som handlingar avsedda att främja romers intressen ska redovisas. Med Svenska kyrkans agerande kan avses:

- Ställningstaganden av Svenska kyrkans nationella nivå: kyrkomöte, biskopsmöte, ärkebiskop med mera, samt via internationella organ.
- Prästers och andra kyrkliga representanters agerande i samband med kyrkliga handlingar, förkunnelse, diakoni och opinionsbildning.
- Prästers agerande i rollen som statliga ämbetsmän och som engagerade i olika slags kommunal verksamhet.

Tiden för undersökningen är knapp, varför mina efterforskningar och resultat får ses som inledande samt utgöra grunden till vidare studier. Jag har koncentrerat mig på ett antal olika nivåer och arenor för att ta reda på hur kyrkan i vid bemärkelse har förhållit sig till och agerat historiskt gentemot personer som idag identifierar sig som tillhörande den nationella minoriteten romer.²⁰ Det har dels handlat om hur Svenska kyrkan på central och officiell nivå har ställt sig, och dels hur man i praktiken har agerat. Ännu en nivå

19. Jfr Miika Tervonen, "Gypsies", "travellers" and "peasants": a study on ethnic boundary drawing in Finland and Sweden, c.1860–1925. 2010. Avhandlingen finns tillgänglig på internet: <http://cadmus.eui.eu/handle/1814/15405>.

20. Här är det viktigt att påpeka att kategorin romer är ett samlingsbegrepp för en mängd olika grupper av människor som delar vissa gemensamma språkliga och kulturella drag. Kategoriseringen bygger på självidentifiering, men myndigheterna brukar dela in minoriteten i ett antal undergrupper beroende på vistelsetid i landet, nationellt ursprung samt medborgarstatus. Kategoriseringarna och benämningarna är omtvistade; inte alla som identifierar sig som tillhörande minoritetsgruppen vill inordna sig under paraplybegreppen romer. Det finns exempelvis många resande som inte identifierar sig som romer.

rör det normativa, vilka idéer kring romer och resande Svenska kyrkan har haft och hur dessa har påverkat politik och praktik. Ett antagande, som ofta görs i samtida studier och diskussioner rörande romer och myndigheterna/samhällsinstitutionerna, är att romer förvägrats något som de inte bara hade rätt till utan också önskade ta del av. Risker är dock att en sådan polariserad utgångspunkt döljer mer än den avslöjar. Romers och resandes aktörskap i relation till myndigheterna förbises; romer påtvingas rollen av det perfekta offret medan den avpersonifierade staten/myndigheten/kyrkan reifieras som förövre. Försoningsprocessen tjänar dock knappast på förenklingar av en komplex verklighet. Vidare förblir det oproblematiserat att inkludering i viss mån inbegriper eller rentav förutsätter inordning/underordning i kollektivet och det normativa myndighetsarbetet. Romers och resandes strategier för att hantera och påverka relationen till myndigheterna och storsamhället blir dock sällan synliggjorda om själva utgångspunkten är dikotomiserad och statisk. På en lokal och vardaglig nivå torde kommunikation, utbyten och samarbeten mellan minoritet och majoritet ha fungerat, om inte i alla lägen så i alla fall stundtals.²¹ Genom att fokusera på det lokala planet och den vardagliga praktiken kan man komma åt såväl inkluderande som exkluderande mekanismer och praktiker, samt det som finns där emellan.²²

Det har emellertid varit svårt att, även på lokal nivå, avgöra vad som kan anses vara *Svenska kyrkans* agerande (genom präster och andra kyrkliga representanter) och vad som ska bedömas som de lokala myndigheternas agerande. Kyrkans och prästernas makt och inflytande i lokalsamhället har traditionellt varit stor; präster har ingått som givna och/eller lagstadgade ledamöter i kommunernas sociala nämnder och skolstyrelser ända fram mot mitten av 1900-talet. Präster och andra kyrkliga representanter har besittit en maktposition i egenskap av *statliga ämbetsmän* med ansvar över folkbokföring. Präster agerade också *kommunala tjänstemän* i de sociala nämndernas – fattigvårdsstyrelsen, barnavårdsnämnden och nykterhetsnämnden – överläggningar. Lokal maktutövning och social kontroll har med andra ord skett i ett komplext system styrt av såväl ekonomiska som moraliska incitament, och präster har verkat på båda arenorna. Systemet förändrades dock under undersökningsperioden i och med de offentliga välfärdssystemens etablering och expansion. Det kan därför vara en poäng att fördjupa sig i prästernas roll och funktion i de sociala nämnderna; vilka ställningstaganden och ageranden var möjliga/vanliga/önskvärda och vilka var det inte? Vilket handlingsutrymme hade prästerna i egenskap av statliga och kommunala tjänstemän?

21. Se Tervonen, 2010. Tervonens avhandling handlar om romers och resandes liv och agerande i lokalsamhället.

22. Ibid.

Källmaterial och tillvägagångssätt

Likt Lars Gunnarsson som undersökt Svenska kyrkans förhållande till nazismen under mellankrigstiden, har jag stött på problem i läsningen av kristna texter. Gunnarsson beskriver ett specifikt religiöst framställningssätt som skapar en problematisk distans till de konkreta frågor som har gett upphov till texten; det ges sällan klara besked.²³ Ett undantag i mitt källmaterial är debatten om prästerna och socialvården som startade i början av 1943 på grund av ett kritiskt yttrande från socialstyrelsen. Då upplevde sig kyrkan och prästerna vara oriktigt beskyllda, till råga på allt från ett så avkristnat och byråkratiskt håll som socialstyrelsen, och man skrädde inte orden. I 1943 års debatt skyggar man inte för att polemisera, men då befinner sig förstås motståndaren utanför kyrkan. Övriga kristna texter som jag har gått igenom (guidad av nyckelord som "zigenare", "tattare", "lösdrivare", m fl) som behandlar samhällsfrågor/sociala frågor är, som Gunnarsson också påpekar, rätt så oklara och intetsägande.²⁴ Av det begränsade urval av tidskrifter och kristna texter som jag har gått igenom har jag funnit väldigt få tillfällen då något av nyckelorden över huvud taget nämnts. Detta har troligen att göra med att kyrkan av tradition förhöll sig "neutral" till aktuella samhällsfrågor; kristendomen är på samma gång både främmande för och aktuell i samhällslivet, menar Gunnarsson.²⁵ Men det kan också ha att göra med att texterna är inlindade i ett religiöst språkbruk som döljer vilka "problem" man egentligen diskuterar. Enligt Gunnarsson beror detta delvis på att kyrkan inte aktivt tog politisk ställning, men också på en viss konflikträdsla eller önskan om att hålla fasaden uppe: "De kristna organen arbetade parallellt i varsin fåra. Meningsutbyten tycktes ske med ett medvetet undvikande av att motsättningar mellan kyrkans företrädare kom i öppen dag."²⁶ Detta innebär att det tryckta materialet inte avslöjar något om Svenska kyrkans ställningstagande och agerande mot romer och resande; man har helt enkelt inte tagit officiell ställning mot romer och resande. Detta innebär också att *underlåtenheten* att ta ställning (och agera) för utsatta människor hamnar i fokus; tystnaden inför mänskligt lidande talar ibland högre än tusen röster. I undersökningen har jag därför tittat närmare på vissa frågor, händelser eller interventioner som *borde* ha resulterat i någon reaktion, instruktion eller aktion från kyrkans sida. En sådan händelse är de så kallade "tattarkravallerna" som

23. Lars Gunnarsson, *Kyrkan, nazismen och demokratin: åsiktsbildning kring svensk kyrklighet 1919–1945*. Almqvist & Wiksell International, Diss. Stockholms universitet. Stockholm, 1995, s. 36.

24. Gunnarsson, 1995, s. 36 f.

25. Ibid.

26. Gunnarsson, 1995, s. 36.

ägde rum i Jönköping kring midsommar 1948. En annan händelse är den statliga Zigenarutredningen som genomfördes 1954–1956 (SOU 1956:43).

I undersökningen av Svenska kyrkans agerande mot romer och resande har jag dels tittat på material som visar kyrkans officiella ställningstaganden på central nivå, och dels material som kan säga något om lokal praktik och opinionsbildning. När det gäller romer och resande, som ofta befunnit sig på gränser – mellan kommuner, regioner, nationer, och myndigheternas kategorier – är källäget dock komplicerat. Jag har således fått vända mig till en mängd olika källor av skild karaktär för att komma åt vardaglig praktik och opinionsbildning. Sålunda har jag använt mig av samtida press, inomkyrkliga dokument och undersökningar samt offentligt utredningsmaterial. Utöver detta material har jag vänt mig till romer och resande, forskare och författare för att skapa en bild av relationen mellan Svenska kyrkan och romerna ca 1900–1950.

Svenska kyrkan: central nivå

Jag har rört mig från den centrala, nationella nivån mot den lokala. I ett första steg besökte jag Svenska kyrkans arkiv där jag gick igenom ett kortregister för biskopsmötet under undersökningsperioden.²⁷ Biskopsmötet avgjorde många av Svenska kyrkans formella ställningstaganden i t ex sexualfrågan och abortfrågan. Jag gjorde också nedslag i Diakonistyrelsens tidning *Församlingsbladet* (årgångarna 1927, 1928, 1929 och 1940) för att ta del av de kyrkliga nyheterna som spreds.²⁸ Svenska kyrkans officiella ställningstaganden kring de sociala ”problem” som i samtiden benämndes ”zigenarfrågan” och ”tattarfrågan” (ibland ”zigenar- och tattarfrågan”) torde, i den mån de inte gjort avtryck i kyrkomötets och biskopsmötets protokoll, framgå här. För att komplettera Svenska kyrkans material om biskopsmöte och kyrkomöte tittade jag även på tryckt material: *Register över Kyrkomötets protokoll jämte bihang 1868–1918* samt *Register över Kyrkomötets protokoll jämte bihang 1920–1953*. Jag har också gått igenom

27. Tack Björn Ryman för introduktionen till Svenska kyrkans organisation och arkiv. Tack också arkivarierna för benäget bistånd.

28. Enligt Nils Kristenson, som skrev sin avhandling om kristen opinionsbildning i befolkningspolitiska och sexualetiska frågor under 1930-talet, aspirerade *Församlingsbladet* på att vara ett språkrör för hela den Svenska kyrkan. Man undvek således att välja sida i olika strider och hade en öppenhet för olika fromhetstraditioner. Trots sin ambition var den dock inte främmande för att ta ställning, och när så skedde var det ofta i en mild och tolerant anda. Tidningen företrädde närmast en mjuk borgerlighet men visade också förståelse för arbetarrörelsen och var måna om att dess representanter skulle känna sig hemmastadda i kyrkan. Nils Kristenson, *Rädda familjen: kristen opinionsbildning i befolkningspolitiska och sexualetiska frågor under 1930-talet*, Univ., Uppsala, 1997, s. 22 f.

innehållsförteckningen för tidskriften *Vår lösen*.²⁹ I materialgenomgången har jag sökt efter ett antal tidstypiska nyckelord som kunde avse människor eller grupper som idag ingår i den nationella minoriteten romer: ”zigenare”, ”tattare”, ”vandringfolk”, ”landstrykare”, ”kringstrykande”, ”bettlare”, ”krämare”, ”vagabonder”, ”lösdrivare” m fl. Språkbruket varierade dock efter nivå och syfte; den lokala prästens terminologi skiljde sig avsevärt från Svenska kyrkans formella, kristna, språkbruk på central nivå.

Diakonistyrelsen: mellannivå

1910 grundades Svenska kyrkans diakonistyrelse med syfte att ”verka för en rikare utveckling av församlinglivet och den kristliga kärleksverksamheten inom den svenska kyrkan”.³⁰ Diakonistyrelsens verksamhet var mångfaceterad, organisationen utgjordes av en rad utskott och nämnder, bland annat utskottet för kyrklig konst, församlingsutskottet, utskottet för den andliga vården vid armén (militäruetskottet), radioutskottet, filmbyrån, dövsstämman samt utskottet för den andliga beredskapen. Under mellankrigstiden genomgick Svenska kyrkan en kris, man förlorade mark mot de snabbt växande folkrörelserna – arbetarrörelsen och frikyrkorörelserna. Samhället höll på att sekulariseras i en allt snabbare takt och kyrkans traditionella roll i lokalsamhället utmanades av framväxande välfärdssystem. Denna utveckling kan avläsas i Diakonistyrelsens verksamhet mot olika grupper i samhället.

De verksamheter som är av intresse för denna undersökning rör främst de sociala frågorna. Jag har därför tittat närmare på utskottet för sociala råd- och hjälpbyrån, som tillsattes för att leda en nyinrättad byrå på Centralstationen i Stockholm, samt det sociala utskottet. I det sociala utskottets arkivmaterial kan man följa arbetet med den diakoni och socialt inriktade verksamhet som diakonistyrelsen på olika sätt kom att utöva.³¹ Målgrupper för diakonistyrelsens sociala verksamhet var olika befolkningskategorier inom landet, bland annat ”frigivna fångar”, ”alkoholister”, ”värnlösa barn” samt ”lösdrivare”. Under 1800-talet identifierades romer och resande som ”lösdrivare” i statlig myndighetspolitik³², således har jag tittat närmare på

29. *Vår lösen* var en kristen kulturtidskrift som utgavs från 1910 av Kyrkliga Frivilligkåren i Uppsala. Dess tillkomst hänger samman med unglyrkorörelsen. Enligt Kristensson har saktighet och öppenhet samt respekt för andras meningar präglat tidskriften, och upplagan antas ha legat på ca 2000 ex. Kristensson, 1997, s. 23 f.

30. Kungl. Maj:t fastställde 1910 stadgar för Svenska kyrkans diakonistyrelse (SFS 1910:142). 1965 ändrades Diakonistyrelsens namn till Svenska kyrkans centralråd för evangelisation och församlingsarbete.

31. Riksarkivet, Svenska kyrkans diakonistyrelse, arkivförteckning.

32. Montesino, 2002, s. 53 f. ”Zigenare” definierades dock ända fram till 1940-talet som utländska lösdrivare, och utgjorde därför en målgrupp för en exkluderande politik som syftade till att driva ut dem från landet.

materialet som rör diakonistyrelsens verksamhet rörande denna kategori.³³ Vidare har jag studerat en intervjuundersökning samt en enkätundersökning med präster från 1940-talet. Intervjuundersökningen riktade sig till präster och läkare och rörde ett par av samtidens mest oroväckande sociala "problem" rörande ungdomars nöjesliv och sexualvanor; "dansbaneländet" och "snuskliteraturen".³⁴ Jag har översiktligt gått igenom ett urval av materialet och konstaterat att det inte är av intresse för denna undersökning. Enkätundersökningen, däremot, rörde prästerna och socialvården och handlade specifikt om prästernas roll i barnavårdsnämnder, fattigvårdsstyrelser och nykterhetsnämnder.³⁵ Eftersom Svenska kyrkans agerande mot romer och resande på lokal nivå till viss del utspelades genom de sociala nämnderna är enkätundersökningen av stort intresse för denna undersökning.

Diakonistyrelsen var också tillsynsmyndighet för ett stort antal kyrkliga stiftelser, i första hand kyrkostiftelser och församlingshem. Stiftelserna skickade varje år in sina års- och revisionsberättelser till diakonistyrelsen/centralrådet.³⁶ Bland dessa verksamheter torde arbetshemmet Björknäs, som hade lösdrivare som målgrupp, vara av särskilt intresse. I Norge var det Norska kyrkan som genomförde statens politik gentemot de resande. Detta skedde huvudsakligen genom att barnen omhändertogs och de vuxna sattes på arbetshem eller arbetskoloni.³⁷ Inom ramen för denna studie har det dock inte varit möjligt att gå in arkivmaterialet rörande Björknäs. Det vore emellertid intressant att i en kommande studie undersöka huruvida romer och resande placerades på Björknäs, och i så fall på vilka grunder samt i vilken omfattning.

Zigenarutredningen 1954

I 1954 års Zigenarutredning fastslogs att kyrkskrivning och mantalsskrivning var viktig för romernas inkludering i det svenska samhället. Att stå utanför kyrkans och den kommunala administrationens register innebar i praktiken att stå utanför välfärdssystemen. En viktig fråga för utredningen blev därför att undersöka gällande praxis angående romers kyrkskrivning och mantalsskrivning.³⁸ Således vände man sig till landets folkbokförare

33. Riksarkivet, Svenska kyrkans diakonistyrelse Sociala utskottet. F I: 4: 1930–1934 Socialsekreteriatet (ang. lösdrivare).

34. Riksarkivet, Svenska kyrkans diakonistyrelse Sociala utskottet. F III ba: 1 & 4; Jonas Frykman, *Dansbaneländet: ungdomen, populärkulturen och opinionen*, Natur och kultur, Stockholm, 1988.

35. Riksarkivet, Svenska kyrkans diakonistyrelse Sociala utskottet. F III a.

36. Riksarkivet, Svenska kyrkans diakonistyrelse. arkivförteckning.

37. Bjørn Hvinden, (red.), *Romanifolket og det norske samfunnet: følgen av hundre års politikk for en nasjonal minoritet*, Fagbokforl., Bergen, 2000.

38. Riksarkivet, Zigenarutredningen 1954. vol. 7.

med begäran om yttrande i folkbokföringsfrågan. De inkommande svaren kom från länsstyrelser, kyrkobokföringsinspektörer, rotmän samt pastorer/kyrkoherdar med kyrkobokföringsansvar. Jag har granskat samtliga av dessa yttranden, och i synnerhet de som kom från Svenska kyrkans representanter.

Kontexten

Det är svårt att som historiker komma åt gångna tiders lokala praktiker och opinionsbildning utan att övertolka källorna och få fram de svar man ropar efter. I synnerhet "självlara" företeelser som framstår som "naturliga" kan vara flyktiga och svårtydda för eftervärlden. Historiker överkommer sådana hinder genom att söka lära känna kontexten mycket väl och på så sätt skapa en förståelse av vad som i perioden uppfattats som "naturligt" samt de föreställningar som ligger bakom. Jag har därför vänt mig till Nordiska museets arkivmaterial rörande människors liv och villkor i Sverige för att bland annat undersöka folkliga föreställningar om romer och resande och deras relation till Svenska kyrkan.³⁹ Jag har således gått igenom frågorna till frågelistorna: Nm 78 Tattare, Nm 135 Zigenare, Nm 229 Död och begravning, Nm 76 Arbetsvandringar samt Nm 75 Gesällvandringar. Jag har också gått igenom ett kortregister under rubriken "Zigenare". Syftet med mina undersökningar var dels att ta reda på om det samlats in någon information om (lokalbefolkningens/respondenternas uppfattningar om) romers och resandes deltagande i kyrkolivet och församlingen, om vigsel, begravning, dop etc., och dels undersöka om materialet avslöjar något om prästers/Svenska kyrkans inställning och agerande i relation till detta. På grund av tidsbrist fanns det ingen möjlighet att gå igenom själva frågesvaren, som jag av tidigare erfarenhet vet kan uppgå till många sidor handskrivna dokument från varje enskild individ som besvarade frågelistorna. Själva frågorna i frågelistan kan dock vara tillräckligt informativa när det gäller att ta reda på huruvida någonting förekom och i vilken utsträckning det gjorde det. Det faktum att man ställde frågor kring "zigenarnas" religiositet och moral tyder exempelvis på ett antagande att denna skiljde sig från gemene man. Utöver frågelistorna och kortregistret har jag också studerat arkivförteckningen till Carl-Herman Tillhagens samling. Tillhagen var etnolog och engagerades som myndigheternas "zigenarexpert" under 1940- och 1950-talen. Nordiska museet har sammanställt en kartong med information om allt deras material rörande romer, varav den största delen består av Tillhagens samling.

39. Tack Christian Richette m fl. på Nordiska museets arkiv för benäget bistånd och intressanta uppslag.

Kommunerna: lokal nivå

I Svensk Lokalhistorisk Databas (SLHD) finns delar av kommunarkivens källmaterial tillgängligt och sökbart via internet. Kommunal- och sockenstämmoprotokoll, stadsfullmäktige- och kommunalfullmäktigeprotokoll m fl från sydsvenska län (Halland, Jönköping, Kalmar, Västra Götaland, Kronoberg) finns ordagrant avskrivna och återgivna. Protokollen omfattar åren 1863–1951, från kommunreformen tills dess att den första kommunsammanslagningen genomfördes i landet.⁴⁰ Genom SLHD har jag kunnat se hur präster och andra kyrkliga representanter agerat och tagit ställning mot romer och resande. Jag har använt mig av ett antal olika sökord (t ex ”tattare”/”tatare”, ”zigenare”/”segenare”, ”kringstrykande”, ”landstrykare”, ”vagabonder”, ”lösdrivare”, etc) i sökningarna och på så sätt fått fram de protokoll där man under undersökningsperioden uttalat sig och/eller agerat.

Personkontakter

Det har inte varit möjligt att inom ramen för den tid som stått till förfogande göra någon heltäckande undersökning. Jag har därför vänt mig till tidigare forskning och litteratur, personer med kännedom om romska förhållanden, samt romer och resande för att dels få indikation på sammanhang där Svenska kyrkan kan ha agerat, och dels för att orientera mig mer allmänt i relationen mellan Svenska kyrkan och romer och resande.

Jag har kontaktat ett antal personer som känner till området och källorna, däribland Norma Montesino, Jan Selling, David Thurffjell, David Sjögren, Miika Tervonen och Martin Ericsson. Selling och Thurffjell har bistått med bokmanus som sedermera har publicerats.⁴¹ Martin Ericsson har utifrån sitt pågående avhandlingsarbete delgett sin kunskap om ”tattarfrågan” på lokalplanet i Syd- och Västsverige, och besvarat frågor om eventuellt missionsarbete som bedrivits mot romer och resande under undersökningsperioden.⁴² Miika Tervonen har svarat på frågor om prästers och kyrkans agerande i Finland samt till viss del i Sverige.⁴³ Jag har också talat med Göran Åberg, pensionerad kyrkohistoriker i Jönköping som bland annat skrivit om stadens prästerskap, för att ta reda på hur kyrkans män agerade i relation till resande och romer, i synnerhet under ”tattarkravallerna” som utspelade sig i Jönköping 1948.⁴⁴

40. <http://www.lokalhistoria.nu/om-slhhd/bakgrund-och-syfte>. 2013-03-28.

41. Tack för er generositet.

42. Tack Martin Ericsson.

43. Tack Miika Tervonen.

44. Tack Göran Åberg.

För att få information om romers och resandes relation till Svenska kyrkan, huruvida man tagit del av/tillåtits ta del av kyrkliga handlingar, samt deras erfarenheter och upplevelser av kyrkans ställningstaganden och agerande, har jag träffat Fred Taikon i Stockholm samt Rose-Marie Wallengren och Simon Wallengren i Göteborg.⁴⁵ Fred Taikon driver (tillsammans med andra) organisationen É Romani Glinda (Den romska spegeln). Fred Taikon föddes 1945, och var med andra ord alltför ung för att ha några personliga upplevelser av Svenska kyrkan och dess representanter under merparten av undersökningsperioden. Icke desto mindre är den muntliga traditionen stark bland romer; det finns ett levande, nedärvt och traderat kollektivt medvetande, vilket gör att även Fred Taikon "känner" och kan tala om relationen till Svenska kyrkan under första hälften av 1900-talet. Rose-Marie Wallengren och Simon Wallengren är verksamma i föreningen Kulturgruppen för resandefolket med säte i Göteborg. Inte heller Rose-Marie och Simon Wallengren är "ögonvittnen" från undersökningsperioden, men resandefolkets historia är en viktig del av identiteten varför även yngre personer har kunskap om relationen till myndigheter och samhällsinstitutioner under tidigare perioder. Jag vill här framhålla att även om de romer och resande som jag har träffat inte ska ses som representanter för alla romer och resande som Svenska kyrkan har agerat mot, så har deras berättelser en relevans bortom det personliga. Nästa steg bör vara en systematisk undersökning, där romer och resande ur äldre generationer får delge sin historia om relationen till Svenska kyrkan. Rose-Marie Wallengren och Simon Wallengren framhöll dock att en intervjuundersökning kan vara svår att genomföra för en utomstående bland annat på grund av många resandes ovilja att tala om det förflutna med människor utanför gruppen och i synnerhet med människor i myndighetsposition. Detta kan även gälla andra grupper inom den romska minoriteten. Många resande ägnar sig dessutom åt släktforskning och har ofta en initierad kunskap om såväl källmaterial som släktöden. Forskning om romer och resande bedrivs alltså med fördel *tillsammans med dem*, och med hjälp av en mångfald av metoder och källor utöver historiska arkivstudier. Forskningscirkeln är en sådan metod som skulle kunna passa för ändamålet. I en forskningscirkel skapas källmaterialet i ett aktivt och öppet samarbete mellan forskare och deltagare, vilka därigenom får tillfälle att forska om och skriva sin egen historia.⁴⁶

45. Tack Fred Taikon, Rose-Marie Wallengren och Simon Wallengren.

46. Historikern Lars Olsson har introducerat forskningscirkeln som arbetssätt bland svenska historiker. Se bl a Lars Olsson, *Gamla typer och nya produktionsförhållanden: om rationalisering och medbestämmande, åldrande och solidaritet bland typografer i Sverige från slutet av 1800-talet till omkring 1960*, Lucifer, Lund, 1986.

Press och litteratur

Utöver de tidskrifter som jag nämnt ovan, *Församlingsbladet* och *Vår lösen*, har jag även tittat i några exemplar av Ekumeniska nämndens tidskrift *Social debatt i tidskrifter och tidningar* som började ges ut 1962.⁴⁷ Syftet var att ta del av dels opinionsbildning i frågor rörande romer och resande samt undersöka huruvida eventuella ställningstaganden mot romer och resande gjort avtryck i tidskrifterna. Min undersökning bekräftade vad jag hade konstaterat sedan innan: Svenska kyrkan tog inte officiell ställning i ”zigenarfrågan” och/eller ”tattarfrågan”.

Jag har också besökt Sigtunastiftelsen klipparkiv och läst tidningsklipp som relaterar till frågeställningarna. Där studerade jag följande material: M1 Antropologi: zigenare, 1935-; M1 Zigenare, 1936-1945; M1 Zigenare 1954-1955; M1 Zigenare 1956-1962; M1 Zigenare 1963; C9 Mission bland zigenare, 1944-; Tidningsurklipp: Zigenarskolor 1953-1963; M1 Antropologi: tattare, 1939-; M1 Antropologi: tattare, 1940-; Svante Ögrens samling om romer och resandefolket.

För att förstå de kyrkliga och samhällliga sammanhang som Svenska kyrkan verkade i, och därigenom undersöka vilka ageranden och ställningstaganden på det sociala området som var möjliga/vanliga/förväntade/önskvärda under undersökningsperioden, har jag också tittat närmare på ett urval av klipp rörande kyrkans sociala verksamhet i allmänhet: C 6c Svenska kyrkans diakonistyrelse t o m 1959; C 6a Kristendomen och samhällliga spörsmål, 1924- (socialt arbete med mera); C 6a Kristendom och samhällliga spörsmål, 1943-1944.

Det är svårt att komma åt prästers och andra kyrkliga representanters agerande i samband med kyrkliga handlingar, förkunnelse, diakoni och opinionsbildning utan att lägga ned mycket tid på församlingsnivån, det vill säga kyrkoböcker, herdaminnen och andra beskrivningar av församlinglivet där uppgifter huruvida romer och resande har fått ta del av sakrament och gudstjänster m m kan förekomma. Denna tid hade jag inte till förfogande och fick därför söka alternativa vägar. När det gäller de kyrkliga handlingarna – dop, konfirmation, vigsel, begravning – föreligger en uppfattning om att romer och resande generellt sett har förvägrats detta under undersökningsperioden.⁴⁸ För att ta reda om detta verkligen har varit fallet hade en systematisk genomgång av kyrkoböcker, samt en jämförelse med övriga offentliga/officiella uppgifter som finns om romer och resande under första

47. Tidskriften sträcker sig bortom min undersökningsperiod, men jag använde den för att få en snabb uppfattning huruvida kyrkans ställningstaganden i sociala frågor förändrades under efterkrigstiden, samt för att se om ”Zigenarfrågan”, som generellt sett var en relativt stor socialpolitisk och samhälllig fråga under 1960-talet, även diskuterades i kyrklig press.

48. Bland annat regeringens pågående vitboksprojekt har gett uttryck för sådana antaganden.

hälften av 1900-talet varit ett alternativ. Tidsramen har dock inte tillåtit en sådan gedigen undersökning, utan kyrkans och prästernas agerande har fått sökas i andra sammanhang såsom Nordiska museets frågelistor samt i samtal med romer och resande samt personer som kan ha kännedom om dessa frågor.

Tidigare forskning

Svenska kyrkans agerande och ställningstaganden mot romer och resande under första hälften av 1900-talet har inte undersökts tidigare, historikern Jan Selling har rentav beskrivit perioden som en blind fläck på kunskapskartan om kyrkan och romerna.⁴⁹ Detta stämmer i den meningen att ingen *systematisk* studie av just Svenska kyrkans agerande har genomförts. Däremot är svenska myndigheters agerande mot romer och resande mer undersökt, och i dessa undersökningar ingår inte sällan kyrkliga källmaterial och/eller kyrkliga aktörer. Med tanke på Svenska kyrkans många myndighetsuppgifter under undersökningsperioden och kyrkans nära relation till svenska staten fram tills skilsmässan år 2000, så är denna forskning således användbar för föreliggande studie.

Norma Montesinos avhandling *Zigenarfrågan: Intervention och romantik* (2002) är en grundläggande undersökning av svensk zigenarpolitik mellan åren 1880 och 1970. Montesino utreder zigenarpolitikens långa rötter, hon följer trådarna ända till 1500-talet, och visar tydligt hur den utvecklades inom ramen för statens politik gentemot fattiga och rörliga grupper. Historikern Miika Tervonens avhandling "*Gypsies*", "*travellers*" and "*peasants*": *a study on ethnic boundary drawing in Finland and Sweden, c.1860–1925* (2010) handlar om romers och resandes liv och strategier på lokal nivå. Tervonen använder sig av många kyrkliga källor och kan empiriskt visa kyrkans och de kyrkliga representanternas inflytande och makt över medborgare och "främlingar" i lokalsamhället. Historikern David Sjögren undersöker i sin avhandling svensk utbildningspolitik mot "tattare", "zigenare" och "nomadiserande lappar" från 1910-talet till 1960-talet, och visar bland annat hur "svenskheten" formulerades i relation till de "avvikande" grupperna. Martin Ericssons pågående avhandlingsarbete i historia fokuserar på den svenska "tattarfrågan" under åren 1880–1950. Religionshistorikern David Thurfjells bok handlar om den romska pingströrelsen bland kalé-romer, *Faith and Revivalism in a Nordic Romani Community. Pentecostalism Amongst the Kaale Roma of Sweden and Finland* (2013). Jan Sellings bok fokuserar på antiziganismen, *Svensk antiziganism. Fördomens kontinuitet och förändringens förutsättningar*, (2013). Journalisten Bo Hazell har sedan 1990-talet forskat och skrivit om resandefolket i Sverige och Skandinavien.

49. Selling, Uppsala 2012-12-06.

Hans bok *Resandefolket: Från tattare till traveller* (2000) är en informationsrik skildring av de resandes liv som även innehåller de resandes egna berättelser.

För en vidare förståelse av Svenska kyrkans agerande och ställningstaganden har jag utgått från några studier som undersöker samma tidsperiod och/eller som ställer liknande frågor om skuld och ansvar. Kjell Lejon har undersökt Svenska kyrkans ställningstagande och agerande i relation till de tvångssteriliseringar som har utförts i Sverige mellan åren 1935 och 1973, *Tvångssteriliseringarna och Svenska kyrkan 1935–1975*, Svenska kyrkans forskningsråd, Uppsala, 1999. Frågorna gällde bland annat prästernas roll i steriliseringsansökningarna, var man drivande eller sökte man motverka tvångssteriliseringar? En annan studie som jag har blivit främst metodologiskt inspirerad av är Lars Gunnarssons studie av debatten om Svenska kyrkans relation till nazismen mellan 1919 och 1945, *Kyrkan, nazismen och demokratin: åsiktsbildning kring svensk kyrklighet 1919–1945*, Stockholm 1995. Även Nils Kristensons avhandling *Rädda familjen: kristen opinionsbildning i befolkningspolitiska och sexualetiska frågor under 1930-talet*, Uppsala 1997, har varit användbar, framför allt för att ge information om den kyrkliga pressen men också för att ge inblick i vilka frågor som ansågs viktiga av Svenska kyrkan under undersökningsperioden.

Kyrkans och prästernas roll i historien

Kyrkan som institution och dess enskilda representanter har alltsedan 1600-talet spelat en stor roll i informationsinsamlingen kring och kategoriseringen av Sveriges befolkning. Det var till stor del kyrkan som administrerade och reglerade förhållandet mellan befolkningen och myndigheterna/staten genom bland annat kyrkskrivning och husförhör. Präster har därmed fyllt mångdubbla roller som själavårdare, myndighetsutövare, traditionell samhällsbärare och undervisare. Man har fungerat som statens förlängda arm när det gäller informationsinsamling för både normativa, övervakande, socialt kontrollerande och ekonomiska ändamål. Informationen om medborgarnas bosättning, kunskapsnivå och sociala liv har bildat underlag för skatter såväl som statliga och kommunala interventioner. Präster, eller personer med prästerlig titulatur, har svarat för kategorisering och klassificering av människor; genom noteringar i kyrkböckernas marginaler angavs handikapp⁵⁰, vem som hade lokal anknytning och vem som var främling, etc. Ett ”T” i marginalen antydde att prästen identifierat vederbörande

50. Helena Haage, ”Identifying Disability using Nineteenth-Century Parish Registers”. Paper presenterat vid *Workshop on Categories and Concepts in Health, Medicine and Society*, 14–16 mars 2012, Umeå.

som ”tattare”, kyrkböckerna uppvisar många sådana exempel.⁵¹ Adam Heymowskis genealogiska undersökningar av ”tattarna” baserades i stor utsträckning på kyrkoregister, dvs församlingsböcker och husförhörlängder, samt material som återfinns hos pastorsämbetena och kyrkoarkiven. Genom en omfattande korrespondens med dessa arkiv kunde Heymowski samla in ett omfattande material om resandes genealogi. Inte mindre än 1 900 brev skickades till olika kyrkliga institutioner, och antalet pastorsexpeditioner som bidrog med material om resandefamiljer uppgick till 760.⁵² Ett grundläggande syfte med Heymowskis avhandling var att avgöra huruvida en vetenskaplig distinktion var möjlig att göra mellan den socialt stigmatiserade gruppen ”tattare” och den etniska gruppen resande.

Denna mångdimensionella verksamhet innebär att Svenska kyrkan varit involverad i övergrepp som begåtts i statens/myndigheters namn. Det är med andra ord svårt att skilja på kyrkans och prästers olika funktioner när man försöker fördela skuld och ansvar mellan kyrka och stat. Fram till den officiella relationsförändringen år 2000 så var också det nära förhållandet mellan stat och kyrka reglerat i lag. Under undersökningsperioden var prästen potentiell, och/eller lagstadgad, ledamot i barnavårdsnämnden, fattigvårdsstyrelsen och nykterhetsnämnden, samtidigt som han (det rörde sig utan undantag om män, kvinnor fick rätt att prästvigas först 1960) ansvarade för folkbokföringen samt ledde det kyrkliga arbetet i församlingen. Vidare var prästen ofta den person som vid sidan av länsman, folkskolläraren och doktorn åtnjöt lokalsamhällets förtroende i allehanda spörsmål. Prästen var en moralens väktare med makt över individers rykte, deras rätt att flytta och rätt till äktenskap; en gatekeeper till det legitima samhället.⁵³ Prästers inflytande i kommunen och deras möjligheter till opinionsbildning bör således inte underskattas. Kombinationen av alla dessa roller och ansvarsområden gav Svenska kyrkan och prästerna möjligheten och rätten att bestämma över många aspekter över människors liv.

Fattiga och lösdrivare i nationalstaten

Statens relation till ”tattare” och ”zigenare” uppstod inom ramen för 1700-talets merkantilistiska projekt som värderade befolkningen som antingen en resurs eller belastning. ”Zigenare” definierades som fattiga

51. Adam Heymowski, *Swedish "travellers" and their ancestry: a social isolate or an ethnic minority?*, Acta Universitatis Upsaliensis, Diss. Uppsala, 1969, s. 19 f.

52. Heymowski, 1969, s. 16.

53. Jfr Tervonen, 2010, s 42.

främlingar och befanns därmed vara ”onyttiga” för staten.⁵⁴ Under 1800-talet blev medborgarskapet avgörande för att skilja nationalstatens medlemmar från dem som inte hörde till. Lagstiftning reglerade medborgarskapet, dvs vem som skulle inkluderas respektive exkluderas. På lokal nivå var det fattigvårdslagstiftningen och lösdriverilagstiftningen som reglerade relationen mellan de fattiga och myndigheterna; fattigvårdslagen gällde för de fattiga med lokal anknytning och lösdriverilagen för fattiga som saknade denna anknytning. ”Tattare” och ”zigenare” hamnade i kategorin ”lösdrivare”.⁵⁵ I kategorin ”lösdrivare” inordnades människor med olika bakgrund, gemensamma kriterier var rörlighet och fattigdom. Men rörlighet och fattigdom var inte unikt för romer och resande utan förknippades med många andra grupper.⁵⁶ Förordningarna inom lösdriverilagstiftningen användes för att skapa ordning och kontroll på flera sätt, bland annat genom att reglera yrken och yrkesutövare (utlänningar fick t ex inte utöva vissa yrken) och förhindra att fattiga rörde sig från en socken till en annan.⁵⁷ Sockenarnas och kommunernas motvilja att ta emot personer som kunde komma att ligga fattigvården till last var en gammal företeelse, sanktionerad genom lagstiftning fram till 1847.⁵⁸ Utvecklingen bör också kopplas samman med framväxten av en kapitalistisk arbetsmarknad kring mitten av 1800-talet.⁵⁹ Fattigvårdens långa rötter går således tillbaka ända till 1600-talet och myndigheters historiska exkludering av romer och resande har inte huvudsakligen baserats på etnicitet utan snarare på kombinationen av rörlighet och fattigdom och positionen utanför det agrara jordbrukssystemet.⁶⁰

Identifiering och stigmatisering: prästernas makt

Rörlighet har problematiserats genom historien; behovet av att styrka sin identitet är lika gammal som misstänksamheten mot främmande. I början av 1400-talet fanns en stadga om att de som flyttade inom landet skulle ha en attest av prästen som visade om vederbörande var gift eller ogift, förmodligen

54. Montesino, 2002, s. 47–53. ”Tattare” och ”zigenare” har använts som synonymer i fattigvårdslagstiftningen fram till slutet av 1800-talet, då man började differentiera mellan grupperna. Montesino, 2002, s. 96.

55. Montesino, 2002, s. 87.

56. Montesino, 2002, s. 88; Jan Lucassen & Leo Lucassen (red.), *Migration, migration history, history: old paradigms and new perspectives*, 2., rev. ed., Lang, Bern, 1999.

57. Montesino, 2002, s. 88.

58. Beata Losman, ’Verkligheten bakom kyrkoböckerna.’, *Från adelsbrev till automobil*, 1986, s. 101–103.

59. Lars Olsson, ’Hundra år av arbetskraftsinvandringen: från kapitalismens genombrott till folkhemsbygget i Sverige’, *Invandring till Sverige: orsaker och effekter: årsbok från forskningsprofilen AMER.*, S. 7–24, 2003.

60. Tervonen, 2010, s. 35.

för att förhindra tvegifte. I och med 1686 års kyrkolag infördes kyrkobokföringen och attesterna institutionaliserades. Under 1700- och 1800-talen fungerade flyttningsbetygen som en slags legitimitetshandling: de lämnades in till prästen i inflyttningsförsamlingen och man kunde få ut dem igen, med ny påskrift, vid nästa flyttning.⁶¹ Rose-Marie Wallengren berättade om flyttningsbetyget ur de resandes synpunkt: de första två–tre veckorna på ett nytt ställe brukade gå bra, sen kom prästbetyget som utpekade nykomlingarna som ”tattare” och då var man inte välkommen längre.⁶² Präster satt således på makten att peka ut ”tattare”, och stigmatiseringen var svår om inte omöjlig att bli av med i och med det institutionaliserade systemet med prästbetyg. Rose-Marie Wallengren uttryckte sig starkt kritiskt om kyrkans makt över de resande: ”Prästerna var för resandefolket djävulen själv”.⁶³ Att genom prästernas försorg vara inkluderad som ”tattare” i de offentliga registren kunde som synes vara problematiskt för de resande; ett ”T” i kyrkoboken var stigmatiserande och villkorade kontakterna med myndighetsrepresentanter och offentliga institutioner.

Under 1800-talet började präster i Finland, Norge och England uppmärksamma romer och kyrkan etablerades därmed som en lokal institution *mellan* (national-) staten och romer. Den första finska inventeringen av romer genomfördes av präster 1863–1865. En del av prästerna informerade då om en hel del utöver de efterfrågade uppgifterna, såsom hur ofta ”deras” romer gick i kyrkan, om de var döpta, tog del av nattvarden, vigda, och hur deras rykte var. I en del församlingar gjordes medvetna försök att integrera/assimilera romer genom att registrera deras äktenskap, vilket gjorde det nödvändigt att lära dem katekesen så att de fick rätt att gifta sig i kyrkan. Finska präster förde också så kallade ”svarta böcker” över brott och mindre förseelser, i vilka romer (bland andra) registrerades.⁶⁴

Att registreras som ”tattare” eller ”zigenare” i svenska kyrkböcker har ofta inneburit en hårdare övervakning och en kringskuren frihet. Misstänksamheten bland romer och resande mot myndigheternas registrering och kontroll har därför varit (och är till viss del fortfarande) stor, och den har växt allt eftersom omfattningen av förintelsen mot romer har kommit till allmän kännedom under efterkrigstiden.⁶⁵ Idag (och i 1954 års Zigenarutredning) problematiseras och kritiseras exkluderingen av romer i offentliga register (framför allt i folkbokföringen) – romer har förvägrats medborgar-

61. Beata Losman *Förvaltningshistorik*, kap 25 ”Kontroll av resande, in- och utflyttning”. http://xml.ra.se/Forvaltningshistorik/25_Invandring.htm.

62. Muntliga uppgifter från Rose-Marie Wallengren, Göteborg 2013-02-25.

63. Ibid.

64. Uppgifter från Miika Tervonen. Se också Tervonen, 2010.

65. Muntlig uppgift från Fred Taikon, Stockholm 2013-02-11.

skap och vissa sociala rättigheter.⁶⁶ Denna problematisering är relevant och viktig, romers medborgerliga rättigheter har inte uppfyllts och under andra världskriget blev det direkt livshotande att inte vara folkbokförd; endast registrerade medborgare tilldelades ransoneringskort. Samtidigt måste man framhålla det problematiska och komplexa med myndigheternas registrering och den kontroll som följde. Under det gamla patriarkala fattigvårdssystemet var det möjligen förenat med större fara och utsatthet för romer att finnas upptagen i kyrkböckerna och därmed utsättas för hårdare social kontroll än att inte vara det.⁶⁷ I Bo Hazells *Resandefolket: Från tattare till traveller* berättar den norske resande Frans Lysgård, 61 år, följande:

På grund av att vi aldrig hade någon fast adress fanns ingen av oss registrerad hos myndigheterna. Pappa och mamma vände sig ju heller aldrig dit för att få ekonomisk hjälp. Det var helt otänkbart. Det var förnedrande att få socialhjälp. De ville klara sig själva, och så ville de inte hamna i något register. Men när vi äntligen fick ett ställe att bo på kom myndigheterna i alla fall in i bilden. Vi fick ju plötsligt postadress, brevlåda och hamnade i folkregistret. När detta gick upp för mamma och pappa blev de så rädda att de inte tordes bo kvar.⁶⁸

De norska myndigheterna och den Norska kyrkan var förvisso mer systematiska i sitt agerande mot de resande under 1900-talet; omkring 1 500 resandebarn omhändertogs inom ramen för den norska statsunderstödda missionsverksamheten mot ”tatare” och ”omstreifere”.⁶⁹ Men trots att varken kyrkans eller statens verksamhet mot resande var lika institutionaliserad i Sverige så hängde hotet och/eller minnet om sterilisering och barnomhändertaganden som ett svart moln över de resandes huvuden.⁷⁰ Rose-Marie Wallengren talade om rädslan för/hotet om/minnet av myndighetsövergrepp och kränkningar som gjorde att även svenska resande försökt hålla sig utanför myndigheternas register. Ett exempel är att resande traditionellt både döps och begravs inom Svenska kyrkan men mer sällan vigs; vid en eventuell skilsmässa är det alltid den resande som lider nederlag, blir av med barnen,

66. Regeringens vitboksarbete följer en sådan linje, som historiskt kan kopplas till bland annat romernas medborgarrättsrörelse som växte fram på 1960-talet, med Katarina Taikon som frontfigur.

67. Miika Tervonen menar att ”... unknown but certainly significant number of Roma and Travellers were outside official registration” vid slutet av 1800-talet. Tervonen, 2010, s. 21.

68. Bo Hazell *Resandefolket: Från tattare till traveller*, Stockholm 2002, s. 121 f.

69. Hazell, s. 111.

70. I Hazell, 2002, berättar flera svenska resande om sådana minnen och rädslor, ex. s. 32, s. 87 ff, s. 128–137.

menar hon.⁷¹ Att inte låta viga sig av en präst, det vill säga att undvika att formalisera äktenskapet i statskyrkan, har alltså fungerat som en sorts motmaktstrategi som resande har tagit till för att behålla sin bestämmanderätt över relationen och barnen.⁷²

Den nationella minoriteten romer är heterogen, man bör med andra ord differentiera mellan romers och resandes historier och relation till myndigheterna. Före efterkrigstidens mer inkluderande (assimilerande) politik fanns det som visats anledning för resande att söka hålla sig *utanför* de prästerliga myndigheternas register, dels på grund av stigmatiseringen som följde med från plats till plats och dels på grund av hotet om interventioner som sterilisering och omhändertagande av barn. Myndighetspolitiken som utvecklades under 1800-talet gällande fattiga och lösdrivare syftade till att dra en gräns mellan dem som hörde till kollektivet och dem som skulle lämnas utanför. ”Tattare” räknades då som en del av den svenska befolkningen medan ”zigenare” kategoriserades som utlänningar. Norma Montesino konstaterar att ”utlänningar med materiella resurser kunde förhandla om sin tillhörighet, *fattiga utlänningar hade ingen annan möjlighet än att försöka undgå statens kontroll*, vilket fram till 1900-talets första decennier fortfarande var möjligt”.⁷³

När lösdriverilagstiftningen och fattigvårdslagstiftningen skulle reformeras i början av 1920-talet efterfrågades ny kunskap om antalet ”tattare” och ”zigenare” i landet. Uppgiften att räkna gick dels till landets prästerskap och dels till polismyndigheterna, och resultaten skiljde sig åt. Prästerna hade identifierat fler ”tattare” och ”zigenare” än vad polisen hade gjort, 2 575 respektive 1 833 individer. I instruktionen stipulerades att man skulle redovisa dels ”tattare” och ”zigenare” registrerade i kyrkoböckerna respektive obefintlighetsböckerna, och dels personer likställda med ”tattare” och ”zigenare”.⁷⁴ Av prästernas inventering kan vi dra flera slutsatser: Det låg i Svenska kyrkans och prästernas makt att identifiera vilka som räknades som ”tattare” och ”zigenare” i lokalsamhället. Prästerna gjorde dock ytterligare kategoriseringar och klassificeringar utifrån kyrkoböckernas uppgifter och den lokala traditionen (dvs. den kollektiva och traderade ”medvetenheten” om vem som var ”tattare”); de differentierade (och hierarkiserade?) därmed en grupp utifrån underliggande men outtalade kriterier. Vidare innebar prästernas kategoriseringar att fler personer identifierades/stigmatiserades som

71. Tervonen citerar en artikel från tidningen *Östra Finland* Nr. 67, 12 juni 1876, som menar att ”Fragments of birth- and death records can be found in the church records all over the country, but they are less often found in confirmation class- and wedding records”. Tervonen, 2010, s. 20.

72. Muntliga uppgifter från Rose-Marie Wallengren.

73. Montesino, 2002, s. 102. Min kursiv.

74. Stockholms stadsarkiv: John Takmans arkiv. Zigenarundersökningen 1962–1963, historiska dokument.

”tattare” eller ”zigenare” jämfört med polisens uppgifter (2 575 jämfört med 1 833).

Det är således otvivelaktigt att Svenska kyrkans agerande genom prästerna i 1922 års nationella inventering av ”tattare” och ”zigenare” hade avgörande inverkan på identifieringen, kategoriseringen och stigmatiseringen av romer och resande. Prästernas klassifikationer inte bara utökade kategorin, de fyllde den också med nytt innehåll genom differentiering och konstruktion av en underkategori där människor, vars livsföring kunde jämföras med ”tattare” och ”zigenare”, kunde placeras. En sådan kategori var potentiellt gränslös och kunde expanderas utifrån lokala traditioner, vilket senare undersökningar tydligt illustrerade.⁷⁵ När socialstyrelsen genomförde en ny inventering av de resande på 1940-talet anlätades präster återigen som informanter, vid sidan av andra grupper som ansågs besitta kompetens inom området: läkare, kommunala tjänstemän och församlingstjänstemän samt personer med kännedom om lokala förhållanden.⁷⁶ Prästers agerande fortsatte med andra ord att påverka romers och resandes liv och deras relation och position i förhållande till myndigheterna.

Svenska kyrkans agerande och ställningstaganden: nationell nivå

Undersökningen av biskopsmötet och kyrkomötet, där Svenska kyrkans officiella ställningstaganden formulerades, har visat att kyrkan inte tog ställning varken för eller mot romer och resande under åren 1900–1950. Mina sökningar i biskopsmötets kortregister var förhållandevis breda, jag studerade samtliga registerkort som hade rubriker som på något sätt kunde tänkas avslöja något om kyrkans hållning mot romer och resande.⁷⁷ Resultatet pekar på att Svenska kyrkan inte officiellt engagerade sig i tidens ”zigenarfråga” eller ”tattarfråga” på central och nationell nivå. Enstaka präster efterfrågade ett kyrkligt och kristet engagemang genom missionsarbete, men detta gav ingen resonans från centralt och nationellt håll. Jag har också gått igenom *Register över Kyrkomötets protokoll jämte bihang 1868–1918* samt *Register över Kyrkomötets protokoll jämte bihang 1920–1953* och inte stött på något som tyder på att Svenska kyrkan tagit ställning mot (eller

75. På 1940-talet genomfördes ännu en inventering av de resande, men då hade antalet stigit till närmare 8000 personer, en ökning som knappast kunde förklaras enbart av stigande nativitet och sjunkande mortalitet. Heymowski, 1969, s. 21.

76. Heymowski, 1969, s. 21.

77. T ex. ”Antisemitismen”, ”Biskopsmötets uttalanden i social-etiska frågor”, ”Doper”, ”Hjälpaktioner”, ”Jordfästning”, ”Prästs befogenheter”, ”Själavård”, ”Socialvård, socialväsande”, etc.

för) romer och resande under undersökningsperioden. En del rubriker skulle dock kunna följas upp (vilken praktik och vilka ställningstaganden angående vilka befolkningskategorier gömmer sig t ex bakom ”konfirmationsberättigande: ang. rätt till kyrklig vigsel för dem, som efter erhållen behörig kristendomsundervisning förklarats berättigade att konfirmeras”?), men inom ramen för denna undersökning finns inget utrymme för vidare empiriska efterforskningar.

Svenska kyrkans agerande och ställningstaganden: lokal nivå

Fram till mellankrigstiden bestod det sociala skyddsnetet i Sverige av en mängd enskilda verksamheter som idkade välgörenhet eller gav bistånd utifrån lagstiftning och lokala premisser. Detta skulle komma att ändras vartefter välfärdssystemen i form av sociala försäkringar och reformprogram centraliserades och expanderade från 1930-talet och framåt. Svenska kyrkan var under undersökningsperioden en viktig aktör när det gällde det sociala arbetet på lokal nivå. Den kristna barmhärtighetstanken dikterade att en god kristen skulle ge för givandets skull. Under lång tid fick fattiga och sjuka människor förlita sig på denna barmhärtighetstanke, men fattigvården var starkt stigmatiserande och under lång tid dåligt utbyggd. När så de sociala systemen började byggas ut under 1900-talets första decennier kom prästen i en ännu starkare maktposition gentemot samhällets fattiga och rörliga medlemmar; i och med att de flesta sociala försäkringar (utom t ex folkpension och barnbidrag) knöts till individens hemortsrätt (och arbetsförmåga) blev kyrkobokföringen ett avgörande dokument. Människor utan lokal anknytning hade svårt att hävda sin rätt till social hjälp. Det var över huvud taget ovanligt att resande fick tillgång till fattigvård.⁷⁸ Lokalekonomiska överväganden präglade kommunernas inställning till behövande nykomlingar, oavsett deras bakgrund. Enligt en förordning från 1788 kunde äldre eller mindre arbetsföra personer vägras inflyttning, och fortfarande på 1930-talet kunde inte pensionärer flytta fritt mellan kommuner, eftersom kommunerna fick betala en del av de behovsprövade pensionstillskotten.⁷⁹

Socknens eller kommunens agerande mot fattiga utan hemvist präglades länge av detta gamla fattigvårdstänkande. Bakom praktiken under 1900-talet låg en lång tradition av att bedriva fattigvård utifrån vad den lokala

78. Tervonen, 2010, s. 51. Iakttagelsen gäller finska romer och svenska resande, men liknande förhållanden gällde även de svenska romerna under perioden.

79. Losman *Förvaltningshistorik*, kap 25 ”Kontroll av resande, in- och utflyttning”.
http://xml.ra.se/Forvaltningshistorik/25_Invandring.htm

ekonomin tillät.⁸⁰ Romer och resande har dock drabbats både socialt och ekonomiskt genom samhällets (prästers bl a) stigmatisering och myndigheternas exkludering.⁸¹ Det var bland annat detta som framfördes som argument när diskussionen om ”Zigenarfrågan” återupptogs under efterkrigstiden. Den avgörande skillnaden var dock att den officiella hållningen hade skiftat, från repressiv och stigmatiserande, till inkluderande (assimilerande) och (förment) universalistisk. Efter andra världskriget fanns både de finansiella medlen och den ideologiska övertygelsen om demokrati och en växande internationell solidaritet. Krigets ohyggligheter och den sociala verklighet som resulterat i, med ett sönderbombat Europa och miljoner människor på flykt, gjorde rimligtvis avtryck i diskussioner om sociala frågor på alla plan, så även inom Svenska kyrkan vilket bl a etableringen av Lutherhjälpen pekar på.

I dagens sekulariserade samhälle framstår kristen opinionsbildning och prästers verksamhet framför allt som något inomkyrkligt, men under första halvan av 1900-talet engagerade Svenska kyrkan och andra kristna samfund en betydande del av Sveriges befolkning. Kyrkan var en integrerad del av de besuttna böndernas samhälle som höll på att försvinna under mellankrigstiden. Industrialiseringen och urbaniseringen förändrade i snabb takt det sociala och politiska landskapet. 1920 bodde ca 55 procent av befolkningen på landsbygden, och 45 procent i städer och tätorter. Tjugo år senare var förhållandet det omvända; andelen som bodde i städer och tätorter uppgick till 55 procent. Jordbruket som viktigaste sysselsättning sjönk från 44 procent 1920 till 32,9 procent 1940. Ökningen av sysselsatta inom industriarbete var mer blygsam under samma tid: från 35 procent 1920 till 37,9 procent 1940. Industrin gick dock på högar, produktionen mer än fördubblades mellan 1925 och 1939, och även löner – och levnadsomkostnader – steg kraftigt. Samtidigt blev arbetslösheten allt högre, 1933 låg den enligt fackförbunden på 23,3 procent.⁸² När Socialdemokraterna kom till makten 1932 påbörjades en tid av socialpolitisk reformverksamhet. Det goda folkhemmet skulle byggas genom aktiv arbetsmarknadspolitik och social bostadspolitik, målgruppen var framför allt familjer. Med Alva och Gunnar Myrdals politiska bästsäljare *Kris i befolkningsfrågan* riktades den allmänna debatten in på befolkningens kvantitet och kvalitet. Befolknings-

80. För en lokal studie av detta, se t ex Ingalill Regeskog ”Fattigvården i Järbo socken i Dalsland åren 1862–1930”, *Hembygden* 1996 s 85–108.

81. ”Zigenare” pekades t ex. ut som specifik målgrupp för 1914 års utlänningslag, och på lokal nivå utpekades ”tattare” ofta som särskilt problematiska. Montesino, 2002, s. 92–99. Mer om detta nedan.

82. Nils Kristenson, ”Sociala och politiska frågor i svensk kristen samfundspress under 1930-talet”, i Nordiska kyrkohistorikermötet, *Religion och kyrka i 1930-talets sociala kris: anföranden och rapporter*, Sv. kyrkohistoriska fören., Uppsala, 1976, s. 63–65. Se även Kjell O Lejon. *Tvångsteriliseringarna och Svenska kyrkan 1935–1975*, Tro & Tanke/Supplement. Svenska kyrkans forskningsråd, 1/1999. Stockholm, 1999.

frågan kom att diskuteras livligt även inom de kristna samfundet.⁸³ Överlag avtog dock kyrkans roll inom socialpolitiken och det sociala arbetet på lokal nivå under undersökningsperioden. Vid mitten av 1900-talet var prästernas inflytande begränsat till mer inomkyrkliga och själavårdande sammanhang. Mot bakgrund av detta kan man diskutera hur pass mycket av de sociala nämndernas interventioner mot romer och resande som kan/bör läggas under kyrkans/prästernas ansvar. Frågan kan kopplas till ett vidare resonemang om prästens mångskiftande och ibland konkurrerande verksamheter. I början av undersökningsperioden var prästens roll i lokalsamhället i mångt och mycket densamma som under tidigare århundraden, även om det sociala arbetets professionalisering påbörjats. Mot mitten av 1900-talet hade dock kyrkans och prästernas roll inom statlig administration och socialt arbete i stort reducerats till att ansvara för folkbokföringen genom pastorsexpeditionerna.

Kyrkan var en auktoritet i 1800-talets agrarsamhälle, och den har historiskt haft ett stort ansvar för såväl sociala som ekonomiska frågor på lokal nivå. Fram till 1860-talet, då kyrkliga och kommunala frågor skiljdes åt genom den borgerliga kommunens införande, var den prästledda sockenstämman det organ som skulle sköta församlingens eller socknens kyrkliga och världsliga frågor. På sockenstämman hade alla jordägare rösträtt, men stämman dominerades av prästen och de större jordägarna.⁸⁴ Prästerna var en politisk maktfaktor även på nationell nivå, prästeståndet var ett av riksdagens fyra stånd fram till 1866 då ständsriksdagen avskaffades. Kyrkans inflytande har varit stort även inom skolan; präster har fungerat som skolstyrelsens och/eller skolrådets ordförande, på sina håll ända fram till mitten på 1900-talet; i små församlingar på landsbygden låg skolan kvar under kyrkan till 1951. I städerna inrättades dock en borgerlig folkskolestyrelse på 1910-talet, och under 1930- och 1940-talen började dessa etableras även ute i landet.⁸⁵

Kyrkan har traditionellt också haft ett ansvar för de fattiga, varje församling skulle inrätta en fattigstuga. De äldsta fattigstugorna, även kallad sockengård, låg nära kyrkan så att församlingsborna kunde medföra gåvor till de fattiga samtidigt som de besökte kyrkan. Enligt 1847 års fattigvårdsförordning skulle en fattigvårdsstyrelse inrättas i varje församling. Sockenbo var berättigad till fattigvård efter att ha vistats tre år i socknen utan att uppbära fattigvård. I och med 1847 års förordning förlorade sockenstämman sin rätt att vägra inflyttning av personer eller familjer som man befarade

83. Kristenson i *Religion och kyrka i 1930-talets sociala kris...*, 1976, s. 66.

84. Losman, *Förvaltningshistorik* kap. 6 "Statskyrkan", 2005, <http://xml.ra.se/Forvaltningshistorik/Index.htm> (2013-02-14).

85. Losman, *Förvaltningshistorik* kap. 6 "Statskyrkan", 2005, <http://xml.ra.se/Forvaltningshistorik/Index.htm> (2013-02-14).

skulle komma att belasta fattigvården. Däremot kunde den vägra fattigvård, om vederbörande inte hade hemortsrätt. Hemortsrätten hade man tidigare fått genom mantals- och kyrkoskrivning, den som blev kyrko- och mantalsskriven i socknen fick rätt till fattigvård.⁸⁶ Trots att det lagliga stödet att vägra inflyttning av fattiga familjer togs bort redan 1847, så kände sig Diakonistyrelsen föranledd att i en enkätundersökning om prästerna och socialvården, som genomfördes nästan hundra år senare, ställa frågan:

Är nämnden angelägen att hindra inflyttning eller påskynda avflyttning av familjer och personer som kunna tänkas behöva socialvård?⁸⁷

Detta tyder på att praktiken att utestänga fattiga utan lokal anknytning var utbredd och accepterad långt in på 1900-talet. Samtidigt kan Diakonistyrelsens intresse av prästernas åsikter i frågan tolkas som att den exkluderande praktiken var ifrågasatt från centralt håll inom Svenska kyrkan. Jag återkommer till 1943 års enkätundersökning nedan.

Ingen vill ha ”Svarte Petter”

Fattigvårdsstyrelserna, med präster som sedvanliga ledamöter, behandlade rutinmässigt romer och resande som en slags *Svarte Petter* som hotade att allvarligt inverka på den kommunala ekonomin.⁸⁸ En strategi som kommunerna flitigt använde sig av var exempelvis att överföra romer och resande från kyrkoboken till den så kallade obefintlighetsboken, och därmed avsäga sitt ansvar för hjälpbehövande familjer.⁸⁹ När ingen kommun påtog sig ansvar för fattigvård till ”tattare” med hänvisning till att vederbörande var ”obefintlig” i kommunen, ersattes fattigvården ibland av statsmedel.⁹⁰ Man kan således se flera ekonomiska skäl till att romer och resande överfördes

86. Losman *Förvaltningshistorik*, kap. 20 ”Fattigvård och socialtjänst”, 2005, <http://xml.ra.se/Forvaltningshistorik/Index.htm> (2013-02-14).

87. Riksarkivet. Svenska kyrkans diakonistyrelse Sociala utskottet F III a: 3: Enkätundersökning om prästerna och socialvården. Frågan ställs i alla tre enkäterna: ”Angående barnavårdsnämnden”, ”Angående fattigvårdsstyrelsen” och ”Angående nykterhetsnämnden”.

88. Stockholms stadsarkiv. John Takmans arkiv: Zigenarundersökningen 1962–1965, historiska dokument 1940–50-tal. John Takman har samlat avskrifter från korrespondens mellan socialstyrelsen, fattigvårdsstyrelser, länsstyrelser och privatpersoner. I de flesta fallen handlar korrespondensen om att kommuner söker socialstyrelsens eller länsstyrelsens stöd i avvisningen av ”tattare”, men det finns också brev från privatpersoner samt pensionsstyrelsen som ställer sig på romers och resandes sida och ifrågasätter fattigvårdsstyrelsernas beskrivningar och beslut.

89. Uppgift från David Sjögren som inom ramen för regeringens vitboksprojekt undersökt kommuners agerande mot romer och resande. Uppsala 2013-01-22.

90. ”På grund av att H. tidigare under många år vistats å okänd ort och härstädes varit överförd till obefintlighetsboken, har fattigvården ersatts av statsmedel, dock ej läkarvård och medicin”. Stockholms stadsarkiv. John Takmans arkiv: Zigenarundersökningen 1962–1965, historiska dokument 1940-50-tal: Brev från fattigvårdsstyrelsens ordförande i ”J” till Statens fattigvårds- och barnavårdskonsulent i Östersund, den 22 september 1941.

till obefintlighetsboken. Även i yttrandena till folkbokföringsfrågan som 1954 års statliga Zigenarutredning begärde, kan man se ”Svarte Petter”-resonemang om ”zigenarna”; kommuner överklagade till både länsstyrelse och kammarrätt för att bestrida ”zigenares” mantalsskrivningsort (i den egna kommunen).⁹¹ ”Församlingar och kommuner göra vad de kunna för att slippa få zigenare bokförda inom sina gränser”.⁹²

I Medicinhistoriska databasen har jag funnit en årsberättelse från provinssiällkare H Segerstedt i Åmåls provinssiällkardistrikt som år 1851, bland mycket annat, rapporterade om några ”hushåll af Zigenarestammen” i Rölanda socken:

Särdeles å Rölanda Socken hvarest 4 hushåll af Zigenare stammen finnes, hvars medlemmar ej allenast bland sig bibehåller den ursprungliga ansigts beldningen [sic], utan äfen hafva en egen, så kallad höfding, hvilken alla de öfrige äro underdåniga. Till sinnelaget äro de i allmänhet goda och fromma, glada, tjenstvillige och gästfrie isynnerhet är detta ett almänt drag hos Tössebo boerne - Wedbohäringarne äro mera på sin kant, dock utan att egentligen vara sturska och pockande; slagsmål af svårare beskaffenhet, isynnerhet med knif och eggjern, äro här mera sällsynta än å andra nästgränsande orter - ske sådane så är det äfven i Wedbo.⁹³

Läkaren förklarar ”zigenarnas” sinnelag i positiva ordalag och som typiskt för de boende i Tössebo, vilka kontrasteras mot ”Wedbohäringarne”. När socialläkaren John Takman hundra år senare börjar undersöka ”zigenarnas” situation upptäckte han dock en annan institutionaliserad lokal praktik från samma trakt – den så kallade ”Rölandametoden”. ”Rölandametoden” gick ut på att förmå romer och resande att flytta bortom kommungränsen. Detta kunde rent praktiskt genomföras genom att fattigvårdsstyrelsen bekostade tågbiljetter för familjen eller personen i fråga.⁹⁴ Man gick till och med så långt som att skaffa boende åt de behövande, men inte i den egna kommunen. Socialstyrelsens Inspektion för fattigvård och barnavård fick emellertid ta emot en skrivelse som ifrågasatte verksamheten:

91. Riksarkivet. Zigenarutredningen, vol 7. Carl Hamilton, Göran Colleen och Harald Whitefield, Linköping; Hugo Gustavsson, Ronneby häradsskrivarkontor; Herman V. Ekvall, och Erik Söderlund, Länsstyrelsen i Nyköping; Kronokamreraren i Malmö; Landskontoret i Kalmar; m fl.

92. Riksarkivet. Zigenarutredningen, vol 7. Kyrkobokföringsinspektören i Västanfors.

93. Medicinhistoriska databasen: Medicinalstyrelsens föregångare/ Sundhetskollodium: Årsberättelse från Åmåls Provincial Läkare Distrikt för år 1851.

94. John Takman genomförde 1962–1965 den socialmedicinska Zigenarundersökningen av de ”svenska zigenarna”, han engagerade sig även i romernas medborgarrättsrörelse under 1960-talet. Stockholms stadsarkiv. John Takmans arkiv: Zigenarundersökningen 1962–1965; korrespondens mellan Rölanda fattigvårdsstyrelse, Uddevalla fattigvårdsstyrelse och socialstyrelsen om den s k ”Rölandametoden”; John Takman ”Zigenarna offer för segregationspolitiken” i *Medicinska för- eningens tidskrift* (MFT), vol. 41, 1963, nr. 9, s. 271 f.

Så vitt jag kan finna, möter det inget hinder för en fattigvårdsstyrelse att förvärva fastighet i annan kommun till bostad åt understödstagare. Det förefaller dock, som om den ”sociala framsynthet”, som i detta fall utmärker Rölanda kommun, torde uteslutande bottna i en strävan att i en framtid befria kommunen från en besvärlig familj och en besvärande fattigvårdstunga. Det är ju visserligen känt och omvittnat, huru oerhörda svårigheter kommunen ha med att komma till rätta med tattareproblemet. ”Rölandametoden” är dock ej rätta lösningen av problemet. Oberoende av vilken kommun, som blir hemortskommun, är det ju ändå samhället, som får taga hand om detta klientel.⁹⁵

Jämförelsen av provinsialläkarens beskrivning av ”zigenarna” i Rölanda vid 1800-talets mitt och fattigvårdsstyrelsens agerande (”Rölandametoden”) cirka hundra år senare fungerar här som en illustration av att problematiseringar är beroende av både tid och perspektiv; provinsialläkarens sociala blick uppmärksammade befolkningen ur ett holistiskt hälsoperspektiv medan fattigvårdsstyrelsens intresse främst låg i att till varje pris hålla nere de sociala utgifterna.⁹⁶ Det vanligast förekommande mantalsskrivningsmålet (dvs. när mantalsskrivningen överklagades av någon part) under undersökningsperioden utgjordes av sådana där kommuner eller fattigvårdssamhällen yrkade på att undanröja en vidtagen mantalsskrivning av personer, ”vilka kunna antagas bli understödstagare och i sådan egenskap åsamka kommunen eller fattigvårdssamhället tyngande fattigvårdsutgifter, samt deras förande i mantal i annan kommun”.⁹⁷ Att sådana mål var vanligast förekommande tyder på att fler fattiga personer än de som identifierades som ”tattare” eller ”zigenare” (vilka, relativt sett, torde ha varit ett begränsat antal) råkat ut för olika lokala varianter av ”Rölandametoden”.

Praktiken bör sättas i samband med det ökade kommunala ansvaret att sörja för ”sina” fattiga. 1863 tillkom de borgerliga kommunerna och fattigvården flyttades till kommunalnämnden. På en del ställen tillsattes särskilda fattigvårdsstyrelser, men det var inte förrän 1919 som sådana blev obligatoriska. I små landsbygdskommuner var fattigvården kommunalnämndens största uppgift, och undersökningar av gamla protokoll har visat att det

95. Arbetsmarknadsstyrelsens arkiv, depå Söderhamn: Arbetsvårdsenheten. F 4 Handlingar rörande zigenare. G Sjöbeck, Göteborg, till Statens Inspektion för fattigvård och barnavård, Socialstyrelsen, Stockholm.

96. Mats Beronius skriver om att provinsialläkarna utvecklade en social blick från slutet av 1700-talet eftersom de förutom att rapportera om smittsamma sjukdomar också beskriver medicamenters verkan på olika sjukdomar samt resonerade om sjukdomars orsaker. Mats Beronius, *Bidrag till de sociala undersökningarnas historia - eller till den vetenskapliggjorda moralens genealogi*, B. Östlings bokförl. Symposion, Stockholm, 1994, s. 43 f.

97. Sune Norrman, *Mantalsskrivning: praktisk handbok för mantalsskrivningsförrättare samt parter och myndigheter i mantalsskrivningsmål*. Norstedt, Stockholm, 1933, s. 131.

inte bara var fråga om att passivt lindra den värsta nöden utan att mer konstruktiv hjälp också gavs.⁹⁸ 1914 infördes speciella nykterhetsnämnder, men den kunde också ingå som del i fattigvårdsstyrelsen. 1937 blev kommunen skyldig att dokumentera sin fattigvård och fattigvårdsstyrelsen blev därmed tvungen att föra register över den sociala hjälpverksamheten. Tjugo år senare överfördes detta ansvar till de nyinrättade socialnämnderna. 1926 blev det obligatoriskt för kommunen att ha en barnavårdsnämnd.⁹⁹

Vem ansvarade för den sociala hjälpverksamheten?

Kyrkans ansvar att ta hand om "sina egna" i socknen blev allt svårare att upprätthålla i och med struktururomvandlingarna och de sociala omvälvningarna under 1800-talet. Arbetskraften blev rörligare när fler levde av lönearbete utanför jordbruket, vilket sköt den gamla sockenlojaliteten i sank. Fattigdom orsakad av arbetslöshet, och inte bara av sjukdom eller ålderdom som det tidigare varit, blev en allt större risk för allt fler människor.¹⁰⁰ Staten grep in i fattigvården, till att börja med genom lagar och förordningar och senare även genom ökande övervakning och kontroll: socialstyrelsen tillkom 1912, och fattigvårdsinspektörer tillsattes 1918. I och med 1924 års barnavårdslag utökades inspektörens arbete till att gälla även barnavården. Det var länsstyrelsen som skulle övervaka att kommunerna skötte fattigvården, med bistånd av en fattigvårdskonsulent som lydde direkt under socialstyrelsen. 1926 ändrades konsulentens titel till fattig- och barnavårdskonsulent, som kvarstod till 1953 då titeln ändrades till socialvårdskonsulent.¹⁰¹ I den gamla kommunala fattigvården ställdes inga krav på någon specifik utbildning hos ledamöterna, men i och med statens ökande intresse och kontroll i början av 1900-talet, blev utbildning aktuellt. Den första socionom-utbildningen inrättades i Stockholm 1921 och utvecklades sedermera till *Socialpedagogiska Institutet*. Utbildning i Göteborg tillkom 1944, i Lund 1947 och Umeå 1962.¹⁰²

98. Losman *Förvaltningshistorik*, kap. 20.2 "Fattigvårdslagar 1788–1918", 2005, <http://xml.ra.se/Förvaltningshistorik/Index.htm> (2013-02-14).

99. Losman *Förvaltningshistorik*, kap. 20.3 "Fattigvård blir socialhjälp", 2005, <http://xml.ra.se/Förvaltningshistorik/Index.htm> (2013-02-14).

100. Ulla Rosén, *Gamla plikter och nya krav: en studie om egendom, kvinnosyn och äldreomsorg i det svenska agrarsamhället 1815–1939*, Växjö University Press, Växjö, 2004.

101. Losman *Förvaltningshistorik*, kap. 20.5 "Statlig kontroll", 2005, <http://xml.ra.se/Förvaltningshistorik/Index.htm> (2013-02-14).

102. Losman *Förvaltningshistorik*, kap. 20.6 "Utbildning", 2005, <http://xml.ra.se/Förvaltningshistorik/Index.htm> (2013-02-14).

Prästerna och socialvården

Kyrkans och prästernas roll i och ansvar över den sociala hjälpverksamheten minskade således med början redan under 1800-talet. Men traditionen med prästerlig representation i den lokala fattigvården var stark och präster förblev ledamöter, och inte sällan ordförande, även i den kommunala fattigvården. Enligt 1918 års fattigvårdslag, som gällde fram till 1956 års *Lag om socialhjälp*, hade kyrkoherden eller hans ställföreträdare rätt att delta i fattigvårdsstyrelsens förhandlingar.¹⁰³ Enligt en enkätundersökning som Svenska kyrkans Diakonistyrelse genomförde 1943 bland landets församlingar varierade emellertid prästernas närvaro vid fattigvårdsstyrelsens sammankomster från kommun till kommun.¹⁰⁴ Prästernas roll inom fattigvården problematiserades från flera håll under 1940-talet. Socialstyrelsen menade att prästerna var ointresserade av socialt arbete och frågan väcktes om de över huvud taget skulle delta i kommunens sociala hjälpverksamhet, vilket gav upphov till viss bitterhet och debatt bland kyrkliga företrädare.¹⁰⁵ Socialstyrelsen lutade sig mot statistik som visade att endast en procent av landets fattigvårdsstyrelser hade en präst som ordförande, och drog av detta slutsatsen att prästerna var ointresserade av socialt arbete.¹⁰⁶ Kyrkliga företrädare som yttrade sig i pressen menade att själva kärnan i kyrkans verksamhet av tradition var social i sig själv:

Prästens historiskt nedärvda centrala ställning i sockengemenskapen införlivar honom med socknarnas alltmera svällande sociala apparatur. [...] Åtminstone halvdelen av hans arbetstid åtgår till ärenden, som ha med det sociala att göra i en eller annan form.¹⁰⁷

Den moderna välfärdsstaten förlitade sig emellertid inte på ett kristet-moraliskt kall, utan på expertis och professionalitet.¹⁰⁸ Det är skenet av detta man bör förstå den intensifierade diskussionen kring kyrkans roll och prästernas funktion i samhället under mellankrigstiden. En intern diskussion om

103. Svensk författningssamling 1918:422.

104. Riksarkivet. Svenska kyrkans diakonistyrelse Sociala utskottet F III a: Förfrågningar angående barnvårdsnämnder, fattigvårdsstyrelser, nykterhetsnämnder.

105. Sigtunastiftelsens klipparkiv C 6a. Kristendom och samhällliga spörsmål 1943-1944. Debatten hade sin konkreta upprinnelse i en utredning om prästutbildningen, SOU 1942:33, vilken socialstyrelsen kommenterade i pressen.

106. Sigtunastiftelsens klipparkiv C 6a. Kristendom och samhällliga spörsmål 1943-1944. Allan Svantesson "Prästen och det sociala ansvaret", Östgöta Correspondenten, 27 februari 1943.

107. Sigtunastiftelsens klipparkiv C 6a. Kristendom och samhällliga spörsmål 1943-1944. Kyrkoherde, teol. d:r Julius Wellhagen "Prästen och det sociala arbetet" Östra Tidningen, 6 mars 1943.

108. Åsa Lundqvist & Klaus Petersen (red.), *In experts we trust: Knowledge, politics and bureaucracy in Nordic welfare states*, University Press of Southern Denmark, Odense, 2010.

kyrkans förhållande till politik blossade upp, vilket kan avläsas i de insändare och artiklar som skrevs av kyrkans män på temat prästerna och socialvården.¹⁰⁹ Folkrörelserna och föreningslivet drog människor från kyrkan och frikyrkorna vann mark. Arbetarrörelsen och socialismen, som alltsedan det sena 1800-talet växt stadigt, identifierade kristendomen som klasskonserverande och hörande till ett konservativt patriarkalsamhälle. Kyrkan och kristendomen blev med andra ord utmanade på flera sätt vilket orsakade en kris i fråga om dess mål och mening. Det fanns en osäkerhet kring kyrkans roll i samhället, på grund av kyrkans allmänt försvagade ställning i ett sekulariserat Sverige.¹¹⁰

När socialstyrelsen anklagade prästerna för att inte ta sitt sociala ansvar var det således under en tid när Svenska kyrkans uppdrag ifrågasattes både internt och externt. Det tycks emellertid som om anklagelsen fick kyrkans representanter att samordna sig mot en gemensam fiende: hotet om ett helt sekulariserat socialväsende. Diakonistyrelsens socialsekreterare Allan Svanteson beskrev socialstyrelsens yttrande som ett anfall mot präster, som bottnade ”i en önskan att få bort kyrkans män från de sociala nämnderna”.¹¹¹ Svanteson menade att prästerna fortfarande utförde ett ovärderligt och oersättligt socialt arbete, dock inte inom eller ens genom de kommunala institutionerna:

... ingalunda allt socialt arbete och all social rådgivning, som förekommer i vårt land, hör hemma i de kommunala centra, som socialstyrelsen särskilt pekar på, nämligen fattigvårdsstyrelse och barnavårdsnämnd. I de flesta kommuner finnas ännu inga församlingssystrar, diakonissor, sociala kuratorer, rådgivningsbyråer osv. utan alla uppgifter, som i större kommuner falla på dessas lott, åvilar i den mindre kommunen helt enkelt prästen. Det har varit så sedan 1100-talets mitt och kommer väl att fortsätta lika länge till, om historien inte gör några våldsamma språng. [...] Det borde finnas få präster, som äro helt nöjda med det vanliga sociala arbetet, som förekommer i landet. Detta beror inte på att prästerna mena sig kunna göra det bättre. [...] [Men s]ocialvården har lätt att skapa klientel! Många nämnder och styrelser torde ur sina protokoll kunna hämta både den ena och andra prästerliga reservationen i denna riktning, och i den korridorpolitik, som åtminstone i medelstora och större kommuner förekommer i de sociala institutionerna, har prästen i samtalet man och man emellan ofta fått göra gällande synpunkter, som kanske skulle bli för dyrbara att tillämpa och för vilka icke alla gånger plats har funnits i de klara och bestämda förordningarna för kommunens sociala liv och välfärd. Den köpslagan om fattiga och gamla, barn och sjuka, som

109. Sigtunastiftelsens klipparkiv C 6a. Kristendom och samhälleliga frågor 1943–1944.

110. Gunnarsson, 1995, s. 21 och 41 f.

111. Sigtunastiftelsens klipparkiv C 6a. Kristendom och samhälleliga frågor 1943–1944. ”Sociala bördan drar prästerna från kyrkan”, *Aftonbladet* 13 mars 1943.

tyvärr fortfarande förekommer kommunerna emellan i ganska stor utsträckning, har aldrig haft prästernas sympati utan känts som en social och kristlig skam i varje normalt prästhjärta. [...] Prästen är icke utbildad till socialarbetare. Han är inte inkörd i förordningarnas och paragrafernas värld.¹¹²

Svantesson menade alltså att präster protesterade mot det kommunala sparsamhetstänkandet, eller åtminstone att det gick emot det normala ”prästhjärtat” att låta ekonomiska beräkningar avgöra den sociala hjälpverksamheten. Detta var en normativ och ideal bild av prästernas roll som och arbete i de sociala nämnderna från 1943. Men hur såg det ut i praktiken?

Romer och resande i kommunalstämmoprotokollen: tidigt 1900-tal

En slagning i Lokalhistorisk Databas på sökordet ”tattare” under perioden 1900–1950 ger 25 träffar i kommunalstämmoprotokollen, varav den senaste hänvisar till ett protokoll från 1925 medan de flesta härrör från 1900-talets första decennium.¹¹³ 24 av protokollen handlar om att förhindra ”tattares” bosättning. ”Tattare” får i många fall inte ens göra uppehåll eller äta inom kommunens/socknens gränser. Många kommuner beslutade om att införa böter till personer som hyste eller gav något till ”tattare” eller likvärdiga:

§ 13. I anledning af väkt fråga om åtgärders vidtagande mot kringstrykande bettlande tattare beslöt stämman enhälligt, i anledning af de olägenheter som deraf föränledes, bestämma ett vite af 10 kr för den som, inom [sic] kommunen, hyser tattare samt 20 kronors böter för jordegare som upplåter plats för tältande segenareföljen, som besöka orten.¹¹⁴

§ 9. Ett vite af 1.000 kr beslutades för den, som inom församlingen afyttrar fastighet till s.k. tattare att de inom församlingen blifva bofasta.¹¹⁵

112. Sigtunastiftelsens klipparkiv C 6a. Kristendom och samhällliga spörsmål 1943–1944. Allan Svantesson ”Prästen och det sociala ansvaret”, *Östgöta Correspondenten*, 27 februari 1943.

113. Samtliga svenska län är inte representerade i LHDB, endast protokoll från Halland, Jönköping, Västra Götaland och Kronoberg finns med, varför jag endast har fått fram protokoll från dessa län. Jag har också gjort sökningar på orden: zigenare/seginare (1 träff), lösdrivare (13 träffar), krämare (5 träffar), vandringsfolk (4 träffar). Tongångarna i dessa protokoll är desamma som gällande ”tattarfrågan” – det handlar huvudsakligen om att bekämpa och fördriva. Flera protokoll nämner både ”tattare” och ”lösdrivare” samt andra epitet såsom ”krämare”, ”bettlare” och ”landsstrykare” och lösningarna som föreslås är stort sett desamma som gällande ”tattarplågan”.

114. Lokalhistorisk Databas: Protokoll hållit vid ordinarie kommunalstämma i Tvååker den 23 December 1912, och sammanträde med socknens väghållningsskyldige medlemmar.

115. Lokalhistorisk Databas: Protokoll fört vid årets första ordinarie kommunalstämma med Winbergs församling i kommunalrummet torsdagen den 20 mars 1913. Resonemangen kan kopplas till dagens diskussioner rörande papperslösa och tiggare från Östeuropa.

Barnavårdsnämnden i Torups kommun hotade till och med att omhänderta barnen i en familj med hänvisning till att ”stället ofta är tillhåll för tattare och annat löst folk vilka utöfva skadligt inflytande på barnens uppfostran”.¹¹⁶ Ett annat sätt att driva bort romer och resande var att erbjuda belöning till de (respektabla) kommuninvånare som anmälde ”lösdrivare” till ortens kronfogde eller länsman: ”... denna belöning skola utgå med tre kronor om det är en person samt två kronor för hvarje person, om det är två eller flere som på samma gång sålunda förpassas.”¹¹⁷ För att övervaka att bestämmelserna efterlevdes tillsattes tillsyningsmän ”... som jämte kommunalsnämnden skola noggrannt vaka däröfver att bettlare, lösdrifvare och i synnerhet s.k. krämare ej få hafva sitt tillhåll inom socknen samt att böter enligt lag, uttagas hos dem, som olagligen hysa kringstrykande personer”.¹¹⁸ I flera fall var det präster eller andra kyrkliga representanter som gick i bräsch för exkluderingen av romer och resande. På Lindbergs extra kommunalstämma år 1902 togs följande till protokollet:

Slutligen vill kommunalstämman inför Konungens Befallningshafvande erinra om, att väl ingen församling i hela detta län med sin Kyrkoherde Flodén och Kyrkoråd i spetsen ådagalagt större nitälskan att motarbeta otukten och sedeslösheten samt värna sin församling från tattare och dåliga kvinspersoner jämväl förut från Hvalinge pastorat än just vår Lindbergs församling.¹¹⁹

För att komma till rätta med problemen förespråkades det i Träslöfs församling arbetshem för de vuxna och omhändertagande om barnen:

§ 1. Föredrogs frågan om hvad som kan åtgöras mot s.k. tattare. Då sådana kringstrykare äro en verklig plåga för orten, och det lif de föra det uslaste som kan tänkas i liderlighet, lättja och bettleri, så uttalar stämman såsom sin mening, att, det för såväl samhällets som de s.k. tattarnas del, det vore till aldra största fördel, om en arbetsanstalt inrättas, där sådana lösdrifvare intagas och hållas till vederbörligt arbete, samt att deras barn togos om hand och utackorderades till kristliga föräldrar, som kunde gifva dem en ordentlig uppfostran.¹²⁰

116. Lokalhistorisk Databas: Protokoll fört vid sammanträde med Torups kommunalnämnd hållit i kommunalrummet i Torup den 24 september 1916.

117. Lokalhistorisk Databas: Protokoll fördt vid årets andra ordinarie kommunalstämma med Gällared socken i sockenstugan den 22 Oktober 1901.

118. Lokalhistorisk Databas: Protokoll fördt vid ordinarie kommunalstämma med Wäro socken Norvära folkskola den 24 mars 1904.

119. Lokalhistorisk Databas: Protokoll fördt i extra kommunal-stämman med Lindbergs församling den 16 Februari 1902.

120. Lokalhistorisk Databas: Protokoll hållet vid kommunalstämma i Träslöf den 18de November 1902.

I Vinbergs församling (äv. Winberg) författades år 1902 ett upprop, som undertecknades av åtminstone en tredjedel av alla kommuner i Halland och en del i angränsande län,¹²¹ av organisten/klockaren och kommunalordföranden J Strömqvist:

§. 9.- Rörande de s.k. "tattarne" beslöt stämman enhälligt att såsom sin mening uttala det stora behovet af att något från Statens och lagstiftningens sida göres för att få en ändring till något bättre än den nuvarande sorgliga tillvaron för detta folk, hvilket midt i våra ordnade samhällen lefver ett vildt, tygellöst och lättjefullt tiggarelif samt utgör en verklig plåga för de kommuner, der en eller flera individer af detta folk slagit ner sina bopålar; och beslöt stämman tillika att lifligt biträda det förslag, som härvarande kommunalordförande J. Strömqvist i ett upprop till samtliga kommuner i Hallands Län framlagt, nemligen ej mindre att alla de äldre af detta folk, som vistas inom riket, på Statens bekostnad intagas å allmänna försörjnings- och arbetsinrättningar, än äfven att alla deras barn emellan 1-15 år bortaccorderas [sic] i allvarliga och välkända allmogehem, der dessa barn genom skolor och sammanlefnad med andra människor i ordnade hem finge lära sig Kristendom, arbete samt lust och kärlek för ett ordnad samhällslif.¹²²

Förebilden hämtades från Norge, där en privat kristen organisation som leddes av prästen Eilert Sundt genomförde statens politik mot "tater" och "omstreifere". Stortinget beviljade från år 1855 anslag till Sundts verksamhet men relativt kort tid därefter ansågs försöken vara misslyckade, och de årliga utbetalningarna stoppades 1869.¹²³ Eilert Sundts arbete återupptogs senare av prästen Jakob Walnum, som på 1890-talet tog initiativ till den kristna "Foreningen for bekjempelse av omstreifervesendet", vilken 1935 bytte namn till "Norsk Misjon blant hjemløse" [Misjonen]. Interventionerna riktades huvudsakligen mot barnen, som skulle fostras till skötsamma medborgare. För detta krävdes att de avlägsnades från sina föräldrars skadliga inverkan. Det första barnhemmet startade år 1900 på Askviknes i Os vid Bergen, och som mest drev organisationen sex barnhem. 1908 etablerades Svanvikens arbetskoloni i Eide, där "taterfamiljer" med grund i 1900 års lösdrivarlag tvångsintogs under hotet att bli av med sina barn. Svanviken syftade framför allt till att tvinga de resande till bofasthet. Walnum upprättade också en arbetsanstalt 1911 för ensamma, manliga lösdrivare.¹²⁴ Organisationen tog under årens lopp emot stora summor från den norska

121. Uppgift från Martin Ericsson.

122. Lokalhistorisk Databas: Protokoll, fördt vid ordinarie Kommunal stämma med Winbergs församling i Socken stugan den 13 December 1902.

123. Bjørn Hvinden, "Innledning" i Hvinden (red.), 2000, s. 14.

124. Hvinden i Hvinden (red), 2000, s. 14 f.; Jakob Walnum. () I Store norske leksikon. Hämtat från: http://snl.no/Jakob_Walnum. 2013-02-06.

staten; i praktiken var det Misjonen som genomförde myndigheternas politik gentemot ”taterne”, och i synnerhet deras barn. Norska kyrkan var således i förlängningen den mest inflytelserika institutionen i relationen mellan de norska myndigheterna/staten och romanifolket. Först på 1980-talet förlorande Misjonen sitt mandat över omsorgen för ”taterne”.¹²⁵ Under 1990-talet förändrades förhållandet mellan romanifolket och det norska sorsamhället radikalt. Den mörka historien började uppmärksammas, och medlemmar av romanifolket kunde komma till tals i den offentliga debatten. Detta hade inte varit fallet tidigare. Kravet på en grundlig och oavhängig genomlysning av politiken gentemot romanifolket framfördes tidigt, och Sosial- og helsedepartementet beviljade snart medel till en undersökning. Pengarna förvaltades av Norges forskningsråd, som utsåg sociologiprofessorn Björn Hvinden till koordinator för forskningen som initierades. Prioriteringar, avgränsningar, problemställningar och organisering lades därmed på Forskningsrådet, eftersom Sosial- og helsedepartementet i hög grad var part i saken.¹²⁶

När J. Strömqvist i Vinbergs församling författade ett upprop mot ”taterne” i Halland ska det således förstås både i ljuset av hanteringen av ”tattarfrågan” i Norge och det svenska uppmärksammandet av fattiga lösdrivare. Flera församlingar och kommuner skrev under på Vinberg-uppropet.¹²⁷ I Slöinge gick man dock ännu längre och förordade att ”tattarnas” ... späda barn på statens bekostnad inläsas på barnhem hvarifrån de i vanlig ordning utackoderas [sic] så att icke deras härkomst blir för dem själva eller andra bekantgjord.”¹²⁸ Men det var inte alla som hängde med på tåget; vid Skummeslövs kommunalstämma beslutades att Strömqvists skrivelse inte skulle föranleda någon åtgärd.¹²⁹

En annan strategi för att driva bort romer och resande var att expandera det sociala stigma som förknippades med kringvandrande grupper till de personer som skyddade dem eller på något sätt underlättade deras livsföring. Till exempel beslutade man i Drängsereds församling att ”... låta från predikstolen uppläsa namnet å hvar och en person som herbergar, bortgifver något till, eller handlar med tattarne.”¹³⁰ Detta föranleder ett ifrågasät-

125. Hvinden i Hvinden (red), 2000, s. 16.

126. Hvinden & Steinar Kristensen ”Forord” i Hvinden (red), 2000.

127. Lokalhistorisk Databas: Protokoll hållet vid ordinarie Kommunalstämma med Släps socken den 18 mars 1903; Protokoll hållet vid ordinarie kommunalstämma med Slöinge församling i Skolhuset den 30 Mars 1903.

128. Lokalhistorisk Databas: Protokoll hållet vid ordinarie kommunalstämma med Slöinge församling i Skolhuset den 30 Mars 1903.

129. Lokalhistorisk Databas: Protokoll vid kommunalstämman i Skummeslöf 16 Febr. 1903.

130. Lokalhistorisk Databas: Protokoll vid Kommunalstämma med Drängsereds församling i dess skolhus vid kyrkan den 23 februari 1906.

tande av kommuninvånarnas praktiska möjligheter att handla annorlunda än vad prästerskap och kommunledning ansåg vara riktigt. Att utsättas för församlingens förakt och vrede kunde troligtvis hindra även den mest solidariska medmänniska från att inkludera människor som identifierats som ”tattare” i bygemenskapen. På samma sätt kan man diskutera prästernas handlingsutrymme gällande kyrkskrivning av fattiga utan lokal anknytning; om kommunalstämman uttalade sitt ogillande mot att ”kringstrykande och misstänkta personer hysas inom kommunen”,¹³¹ torde det ha krävts en god portion civilkurage att gå emot ett sådant uttalande. Dilemmat uttrycktes i ett av yttrandena i folkbokföringsfrågan som 1954 års statliga Zigenarutredning mottog:

Den svenska folkbokföringen är mycket fullständig och noggrann. Den anknyter till bosättningsbegreppet och detta är fast förankrat i folkmedvetandet, i all synnerhet på landsbygden. Befolkningen reagerar mycket kraftigt emot, att personer, som sakna fast bostad kyrkoskrives i en församling eller mantalskrives i en kommun. Ett sådant fall har nyligen förekommit inom fögderiet, där en präst fått uppbära mycken och hård kritik från befolkningen och kommunala myndigheter för att han av rent humanitära skäl – dels för att legalisera ett äktenskap och dels för att vederbörande skulle komma i åtnjutande av sociala förmåner såsom barnbidrag – kyrkofört en zigenarfamilj.¹³²

Att präster agerade utifrån humanitära skäl och mot den kommunala eller folkliga viljan tycks emellertid ha varit undantag snarare än regel. Före den stora kommunsammanslagningen 1952, vilken expanderade skatteunderlaget för mindre landsortskommuner, var den sociala kontrollen stark. Rädsla för fattiga främlingar sprang delvis ut ett kommunalekonomiskt sparsamhetstänkande, samtidigt som rörlighet och fattigdom sedan länge stigmatiserats som ett led i nationalstatsbyggandet.¹³³ När den statliga Zigenarutredningen påbörjade sitt arbete 1954 kritiserade utredningsordföranden Gösta Netzén de ”... sällsynt ogina kommunala och prästerliga myndigheter” som vägrade folkbokföra romer och resande.¹³⁴ Samtidigt framgår det i min undersökning samt i tidigare forskning att denna praktik varit

131. Lokalhistorisk Databas: Protokoll fördr vid årets andra ordinarie kommunalstämma med Gällared socken i sockenstugan den 22 Oktober 1901.

132. Riksarkivet: Zigenarutredningen, vol 7. Häradsskrivaren i Vara fögderi. Kyrkobokföringsinspektör i Lunds stifts norra område.

133. se t ex Birgit Petersson, *”Den farliga underklassen”: studier i fattigdom och brottslighet i 1800-talets Sverige*. Diss. Umeå, 1983. Jfr Runo B A Nilsson, *Rallareliv: arbete, familjemönster och levnadsförhållanden för järnvägsarbetare på banbyggena i Jämtland-Härjedalen 1912–1928*, Univ., Diss., Uppsala, 1982.

134. Riksarkivet. Zigenarutredningen vol 1 B. Brev från Gösta Netzén till Olof Särnmark den 24/5.

institutionaliserad sedan århundraden, och till och med lagligt sanktionerad fram till mitten av 1800-talet.¹³⁵

Förändringens tider?

Decennierna kring andra världskriget var en tid då hela samhället skulle genomlysas och rationaliseras. Det fanns inget utrymme för prästernas traditionella uppgifter i den moderna, centralt reglerade, vetenskapliga och professionaliserade kommunala välfärden. I synnerhet det sociala området professionaliserades och expanderade, men synen på det sociala arbetet divergerade mellan de nya socialarbetarnas och de traditionella kyrkliga företrädarna. Den ”nya” socialvården skulle baseras på en rationell och vetenskaplig grund, medan kyrkans traditionella sociala arbete utgick från individen. Religiöst tänkande och kristen etik låg närmast i fatet för en socialreformator under mellankrigs- och efterkrigstiden i Sverige. De sociala ingenjörerna sjöng vetenskapens och den rationella planeringens lov, vilket få kyrkliga företrädare kunde förlika sig med. Trots att funktioner och traditioner från ett konservativt och patriarkalt samhälle länge dröjt sig kvar på det sociala området, belyser 1940-talets debatt om prästerna i socialvården hur tiden slutligen sprungit ikapp kyrkan. Utvecklingen pekade obevekligen mot att kyrkans funktion som sammanhållande länk var under upplösning. Kyrkan förlorade genom samhällsomvandlingen och sekulariseringen sin auktoritära ställning i moralfrågor.¹³⁶ Kyrkans organisation, traditioner och symbolspråk var präglade av det gamla Sverige, ett Sverige som bestod av små landsbygdskommuner och få större tätorter och städer. Även de stora frikyrkoförbunden, med undantag av Pingströrelsen och Frälsningsarmén, har sina rötter i ett preindustriellt eller åtminstone lågindustrialiserat samhälle.¹³⁷ Det är viktigt att förstå den situation och de förändringar som präglade prästernas arbete inom de kommunala nämnderna under första hälften av 1900-talet för att kunna förstå prästers och andra kyrkliga företrädares agerande gentemot romer inom ramen för fattigvårdsstyrelser, barnavårdsnämnders och nykterhetsnämnders verksamhet. Dessa nämnder var alltså under 1920-talet, då rasbiologi och konservativ patriarkalism präglade samhällsdebatten, negativt inställda till romer och resande, vilket går att följa i socken- och kommunalstämmoprotokoll från tiden. Inom det

135. I en handbok för mantalsskrivning från 1933 beskrivs det som ”ingalunda ovanligt” att, trots bestämmelserna, hänvisa till kommunens skyldighet att betala socialt understöd och pensionstillägg för personer i yrkanden om att personen ska mantalsskrivas inom annan kommun. Norrman, 1933, s. 116.

136. Gunnarsson, 1995, s. 26.

137. Kristenson i *Religion och kyrka i 1930-talets sociala kris...*, 1976, s. 66 f.

samhällsproblem som under mellankrigstiden benämndes ”tattarfrågan” (eller ”tattarplågan”) kristalliserades ståndpunkterna och de resande blev än mer utsatta från såväl konservativt som radikalt håll; både det gamla fattigvårdstänkanudet och rädslan för den ”farliga underklassen” och den nya sociala reformretoriken problematiserade ”tattarna” som en särskilt farlig grupp.¹³⁸ Men om Svenska kyrkans inställning och agerande mot romer och resande i det tidiga 1900-talets präglades av ett fördomsfullt, patriarkalt och konservativt fattigvårdstänkade, hur såg det då ut mot mitten av 1900-talet? Hade något förändrats? Svaren på dessa frågor söks dels i de svar som Diakonistyrelsen fick in i den interna enkätundersökningen ”Prästerna och socialvården”, och dels i de yttranden i folkbokföringsfrågan som 1954 års Zigenarutredning begärde in från länsstyrelserna.

Romer och resande i lokalsamhället: 1940- och 1950-talen

Diakonistyrelsens enkät 1943

I Diakonistyrelsens enkät undersöktes barnavårdsnämndens (bvn), fattigvårdsstyrelsens (fvs) och nykterhetsnämndens verksamheter under temat ”prästerna och socialvården”. Totalt deltog 24 län i undersökningen, men svarsfrekvensen varierade: från Göteborg och Bohuslän där bara 23 av 53 pastorat inlämnade svar (43 procent) till Norrbotten där 22 av 25 pastorat svarade (88 procent). Den totala svarsfrekvensen beräknades till 58 procent över hela riket.¹³⁹ Enkäten ställde 17 frågor till bvn och fvs, varav några är upplysande i frågan om prästernas och kristendomens roll i lokalt socialt arbete.¹⁴⁰ Enkäten hade sin upprinnelse i den debatt som uppkom efter socialstyrelsens yttrande i en utredning om prästutbildningen.¹⁴¹ Debatten illustrerar det radikalt nya med den moderna välfärdsstaten som var under

138. I 1923 års lösdriveriutredning utpekades ”tattarna” som en fara för lokalbefolkningens säkerhet och en källa till oordning. Montesino, 2002, s. 108. I diskussionerna kring befolkningsfrågan som blossade upp under 1930-talet, och i synnerhet i anslutning till makarna Myrdals *Kris i befolkningsfrågan* (1934), problematiserades ”tattarna” som en av orsakerna till den svenska befolkningens dåliga kvalitet, varför de borde därför bli föremål för steriliseringsåtgärder.

139. Riksarkivet. Svenska kyrkans diakonistyrelse Sociala utskottet F III a: 26. Statistiken är inte sammanställd av mig utan troligen av provdiakonen Hans Sundberg, som genomförde enkätundersökningen.

140. T ex: Behjartar barnavårdsnämnden/fattigvårdsstyrelsen/nykterhetsnämnden kristna synpunkter?; Förekommer konflikt eller lindrigare motsättning mellan sociala och kristna synpunkter?; Finns det enligt Eder mening utrymme för kristna synpunkter inom lagens och författningens ram?; Är nämnden villig eller ovillig att anlägga moraliska synpunkter?

141. Yngve Brilioth, *Betänkande med förslag rörande ändring av gällande bestämmelser i fråga om prästutbildningen*, SOU 1942:33, Stockholm, 1942.

uppbyggnad – där fanns inget utrymme för kristen moral och kristna värderingar.¹⁴² Enkätfrågorna pekar tydligt mot att detta var problematiskt för kyrkan att förhålla sig till; dels menade man att prästernas arbete var utpräglat socialt, dels undrade man om nämnderna verkligen tillvaratog den specifika kompetens som prästerna besatt i de sociala frågorna. Här kan man ana ett sviktande självförtroende hos kyrkan. Det handlar om olika typer av ställningstaganden som baseras på olika logiker och sinsemellan på sätt och vis är ojämförbara.¹⁴³ Detta innebär ingalunda att Svenska kyrkan och dess representanter inte ska hållas ansvariga för de oförrätter som begåtts mot romer i kyrkans namn eller av kyrkliga representanter i kommunal verksamhet. Däremot bör man fråga sig hur stort handlingsutrymme prästerna hade i egenskap av statliga och kommunala tjänstemän under första halvan av 1900-talet; verkade de som präster, vägleda av teologi och etik, eller verkade de främst som tjänstemän, följandes världsliga lagar och förordningar? Frågan är viktig såtillvida att föreliggande undersökning söker särskilja Svenska kyrkans agerande från de statliga och kommunala myndigheternas agerande, när det i själva verket är tveksamt om ett särskiljande över huvud taget är möjligt att göra.

Presumptiva fattigvårdstagare

För denna studie är speciellt en fråga i Diakonistyrelsens enkät av särskilt intresse, nämligen: *Är nämnden angelägen att hindra inflyttning eller påskynda avflyttning av familjer eller personen som kunna tänkas behöva social vård?*¹⁴⁴ Enkätsvaren är informativa för att de ger en fingervisning om dels nämndernas ställningstaganden och agerande mot fattiga och rörliga personer, och dels i hur stor utsträckning ekonomiska överväganden avgjorde dessa ställningstaganden och ageranden. Man kan dock göra invändningen att eftersom Diakonistyrelsen redan i frågeformuleringen tydligt åsyftade ekonomiska orsaker till barnvårdsnämndens och fattigvårdsstyrelsens praxis, gavs litet eller inget utrymme till eventuella resonemang om andra orsaker, som till exempel de i samtiden vanliga debatterna om hotat samhällsliv, moraliskt förfall och befolkningens degenerering. En annan invändning är att romer och resande inte uttryckligen pekades ut som specifika målgrupper för exkluderingen. Mot bakgrund av den historiska kategoriseringen av ”zigenare” och ”tattare” som fattiga lösdrivare finns det dock anledning att anta att dessa grupper i realiteten fanns bland dem

142. Jfr Kristenson, Nils, *Rädda familjen: kristen opinionsbildning i befolkningspolitiska och sexualetiska frågor under 1930-talet*, Univ., Uppsala, 1997.

143. Jfr den teoretiska diskussionen i Gunnarsson, 1995, s. 20.

144. Riksarkivet. Svenska kyrkans diakonistyrelse Sociala utskottet F III a: Förfrågningar angående barnvårdsnämnder, fattigvårdsstyrelser, nykterhetsnämnder.

som frågeställningen syftade på. Enkätsvaren får därmed anses användbara i undersökningen av nämndernas praxis gällande romer och resande. För att undersöka prästernas ställningstaganden och roll i denna praxis redovisar jag statistik som kategoriserar svaren på frågan utifrån de förklaringar som var vanligast förekommande (utöver *ja* resp. *nej*): laglig; rättvis; korrekt; naturligtvis; ej överdrivet; jag sköter kyrkobokför[ingen]!¹⁴⁵ Den sistnämnda kategorin tolkar jag som ett indignerat uttryck för att nämnden/styrelsen inte hade något med saken att göra, och eventuellt att prästen skötte dessa uppgifter utifrån kristna snarare än kommunalekonomiska överväganden. I statistiken finns 17 län medtagna, 17 svar gällde bvn:s verksamhet och 16 svar gällde fvs:s verksamhet. I följande tabeller redovisas svaren uppdelat i respektive verksamhet:

FATTIGVÅRDSSTYRELSEN

Ja	Nej	Laglig	Rättvis	Korrekt	Naturligtvis	Ej överdrivet	Jag sköter kyrkobokför!
172	198	11	7	15	17	63	3

BARNAVÅRDSNÄMNDEN

Ja	Nej	Laglig	Rättvis	Korrekt	Naturligtvis	Ej överdrivet	Jag sköter kyrkobokför!
116	355	11	12	11	11	49	5

Utifrån *ja*- och *nej*-svar från respektive verksamhet kan vi dra slutsatsen att orsakerna till att förhindra inflyttning/påskynda avflyttning framför allt var ekonomiska; fvs som hotades av de potentiellt största utgifterna var enligt prästencäterna mer angelägna att förhindra inflyttning och/eller påskynda avflyttning (172 mot 198) jämfört med bvn (116 mot 355). Samtidigt ska man inte förlita sig alltför mycket på siffrorna i tabellen eftersom vi inte vet hur urvalsprocessen har gått till. Det totala antalet svar skiljer sig till exempel mycket åt för fvs respektive bvn, vilket troligtvis har att göra med antalet svarande som uppgav att de *inte visste*; många av enkäterna är inte alls ifyllda med hänvisning till att prästerna inte deltagit i nämndens/styrelsens arbete.¹⁴⁶ Siffrorna ger dock en fingervisning om hur man såg på frågan, dels i bvn och fvs och dels bland präster. Hela tolv stycken svarande i bvn:s enkät ansåg att praktiken var rättvis, elva svar beskrev den som korrekt och elva

145. Riksarkivet. Svenska kyrkans diakonistyrelse Sociala utskottet F III a 25 & 26. Det är troligen Hans Sundberg som sammanställt statistiken, och kategoriserat svaren. Informationen är därmed redan "filtrerad" och "kondenserad" vilket ger oss begränsade möjligheter att ställa nya frågor. Sundbergs resultat kan dock användas för att se i vilken mån (detta begränsade urval av) prästerskapet ställde sig bakom respektive kritiserade exkluderingen av fattiga och rörliga.

146. Det totala antalet ja och nej är 471 i bvn men bara 370 i fvs.

som laglig. Möjligheten finns förstås att samtliga tre omdömen fanns med i samma svar (ungefär ”Ja, det är korrekt, lagligt och rättvist att förhindra inflyttning av...”), men oavsett detta så är antalet inte obetydligt. Antalet svarande som ansåg att praktiken inte var överdriven är förhållandevis hög i båda tabellerna, vilket också tyder på att man tog ställning för att en exkluderande praktik var berättigad. En övervägande majoritet i bvn, och en lite mindre majoritet i fvs, menade dock att nämnden/styrelsen *inte* var angelägen om att förhindra inflyttning eller påskynda avflyttning av vissa personer eller familjer. Huruvida detta betyder att prästerna *inte uppmärksammat* en praktik som faktiskt förekom, dvs att de uppfattat den som hörande till normaliteterna, eller om det ska tolkas som att förhindrande/påskyndande *inte alls* förekom, är omöjligt att avgöra utifrån föreliggande material.

En handfull enkätsvar framhöll att fvs/bvn inte hade något med det att göra eftersom det var upp till prästen sköta bokföringen. De flesta av enkätsvaren som jag har undersökt svarar dock bara med ett enkelt ja eller nej. I de fall där svaret utvecklas är det inte alltid lätt att tyda huruvida prästen förhåller sig kritisk eller stödjande. Jag har hunnit gå igenom hela enkäten för tre län (Jämtland, Halland och Södermanland), och i följande avsnitt redovisar jag ett urval av de kommentarer som återfinns där. Som ovan visats så svarade nästan hälften av prästerna (i de 17 länen som finns med i statistiken) att fattigvårdsnämnden var benägen att förhindra inflyttning eller påskynda avflyttning av presumtiva fattigvårdsfall, och orsakerna härtill var framför allt ekonomiska. En respondent i en mindre landsförsamling i Jämtland hänvisade exempelvis till den höga skatten som förklaring till exkluderingen. Många respondenter menade dock att man inget visste om sådan praxis förekom, medan andra tog det som en självklarhet: ”Givetvis, men ej på ett bryskt sätt”, var ett av svaren på frågan.¹⁴⁷ Man tog också stöd av gällande lagstiftning vilken man menade gav utrymme för att hålla oönskade utanför kommunen.¹⁴⁸ En respondent i en större landsförsamling i Jämtlands län konstaterade torrt att: ”... en stor del av fattigvårdsintresset tyckes bestå i att avlasta ansvaret på andra kommuner”.¹⁴⁹ Vilka personer eller familjer som åsyftades i Diakonistyrelsens enkätfråga blev inte utpekade i svaren från Jämtlands län, men i Hallands län var man mer specifik och exemplifierade med ”... pack som inte vill sköta sig”¹⁵⁰ och ”... t. ex. tattare”.¹⁵¹ Andra halländska enkätsvarare menade dock att det inte före-

147. Riksarkivet. Svenska kyrkans diakonistyrelse Sociala utskottet F III a: 3. Enkätsvaren är anonyma, en del har skrivit ut vilket län de representerar men inte alla och många saknar datum. I hänvisningen till enkätsvaren kan jag därför bara ange arkiv och volym.

148. Riksarkivet. Svenska kyrkans diakonistyrelse Sociala utskottet F III a: 3.

149. Ibid.

150. Riksarkivet. Svenska kyrkans diakonistyrelse Sociala utskottet F III a: 4.

151. Ibid.

kommit tendenser i den riktningen, medan en tog frågan som en uppmaning att hålla ögonen öppna: ”Nej [styrelsen är inte angelägen att...], men [jag] ska vara på min vakt”.¹⁵² I en nämnd i Västerbottens län kom man helt enkelt överens om att inte låta sådana synpunkter betyda något för avgörandet av fallen, medan man i en annan betraktade dylika övervägningar som ovärdiga.¹⁵³ Flera hänvisade till den lokala ekonomin och gällande regelverk, medan någon framhöll att nämnden i viss utsträckning var angelägen, dock ej påfallande, men att ”[p]astor vill icke att dylika synpunkter skola dominera eller avgöra bosättnings- eller mantalsskrivningsort”.¹⁵⁴ Även socialhygieniska åsikter gjorde sig gällande: ”Nämnden har intet emot, att socialt mindervärdiga avflyttar”.¹⁵⁵

Folkbokföringsproblemet

Förutsättningen för 1954 års statliga Zigenarutredning, och prästernas yttranden i anslutning till densamma, var att ”zigenarna” klassificerats som svenska medborgare. Man intresserade sig över huvud taget inte för de så kallade ”tattarnas” situation. Utgångspunkten var att ”zigenarna” lokalt betraktats som presumtiva fattigvårdsfall (vilket vi har sett stämmer genom undersökningen av Diakonistyrelsens enkät från 1943) och att de därför rutinmässigt uteslutits ur folkbokföringen. Det förelåg således ett ”folkbokföringsproblem”, som folkbokförarna, däribland präster (och andra kyrkliga representanter), ombads förhålla sig till och ge lösningsförslag på. Det vanligast förekommande förslaget var att centralisera folkbokföringen antingen genom att etablera en gemensam och central icke-territoriell församling enbart för ”zigenare” eller genom att mantalsskriva alla ”zigenare” i Stockholm oavsett bosättningsort och införa särslagstiftning för befolkningsgruppen.¹⁵⁶ I detta avseende jämfördes ”zigenarnas” situation med andra rörliga grupper som ”lappbefolkningen”, diplomater och anläggningsarbetare.¹⁵⁷ Orsaken härtill var ekonomisk, men man kan också finna ett moraliserande drag i problembeskrivningen:

Att kyrko- och mantalsskrivna personer, som föra en tillvaro av den beskafhet, varom här är fråga, synes mig stöta på ganska stora svårigheter. De

152. Ibid.

153. Riksarkivet. Svenska kyrkans diakonistyrelse Sociala utskottet F III a: 16.

154. Ibid.

155. Riksarkivet. Svenska kyrkans diakonistyrelse Sociala utskottet F III a: 26.

156. Riksarkivet. Zigenarutredningen, vol 7. Förslaget presenteras i någon form i merparten av yttrandena, t ex kyrkoherden i Stöde, Härnösand.

157. Riksarkivet. Zigenarutredningen, vol 7. Se t ex Kyrkoadjunkt Holger Lindblad i Skön, Västernorrlands län; Örnköldsvik i Nordanskogs häradsarkiveris kontor i Härnösand.

kringflackande zigenarna försörja sig på sitt speciella sätt och förflytta sig från plats till plats förhållandevis oftare än några andra medborgare. Mestadels utföra de intet produktivt arbete, som kan medföra inkomst av beskattningsbar natur. Inom detta fögderi har mig veterligen ingen zigenare begärt debetsedel å preliminär skatt eller där blivit föremål för beskattning. Det är ej att förundra sig över, om kommuner med ansvar äro obenägna för att få zigenare bosatta och mantalsskrivna, helst konsekvenserna härav kunna bli avsevärda, icke minst ur ekonomisk synpunkt.¹⁵⁸

Ett annat förslag var att tolka de gällande reglerna till romers fördel, istället för deras nackdel. Detta, menade några, var möjligt inom ramen för existerande lagstiftning. Särslagstiftning ansågs med andra ord inte nödvändigt:

Enligt min mening äro svårigheterna mindre beroende på zigenarna själva än på kommunernas många gånger avvisande hållning när det gäller mantalsskrivning av vederbörande. Även om zigenarnas levnadsförhållanden icke överensstämde med folkbokföringens begrepp om bosättning skulle man med en mindre restriktiv inställning mycket väl kunna tillämpa gällande bestämmelser med ett för både zigenarna och kommunerna förhållandevis gott resultat.¹⁵⁹

Prästen som paragrafryttare

Många av de präster och kyrkliga representanter som kommenterade Zigenarutredningens skrivelse om folkbokföringsfrågan hänvisade till gällande lagstiftning. Generellt sett kan kyrkobokförarna beskrivas som paragrafryttare; i rollen som statliga ämbetsmän var man ålagd att följa rådande bestämmelser.¹⁶⁰ Man hänvisade rutinmässigt till lagstiftning och praxis som dels var av ”allmän kändedom” och dels fanns nedtecknad i *Mantalskrivning: praktisk handbok för mantalsskrivningsförrättare samt parter och myndigheter i mantalsskrivningsmål* (1933).

158. Riksarkivet. Zigenarutredningen, vol 7. Ronneby fögderis häradsarkivarkontor till Länsstyrelsen i Blekinge län.

159. Riksarkivet. Zigenarutredningen, vol 7. Kristianstads fögderis häradsarkivarkontor. Även Olin i Ljungby, Kronobergs län, menade att bosättningsbegreppet var möjligt att pressa långt över vad kommuner var villiga att godta. Han hävdade dock ändå central registrering i en icke-territoriell församling.

160. Källmaterialet uppvisar många sådana ställningstaganden, se till exempel: Riksarkivet. Zigenarutredningen, vol 7. Häradsarkivaren i Haparanda fögderi, Länsstyrelsen i Norrbottens län; Pastorsämbetet i Arnäs; Kyrkobokföringsinspektören i Lunds stift; Östersund i Jämtlands östra fögderis häradsarkivarkontor; Gunnar Forkman, Malmöhus län; Örnsköldsvik i Nordanskogs häradsarkivarkontor; m fl.

I yttrandena och den interna/allmänna debatten kan man dock ana en konflikt. Man tycks ha gjort skillnad på prästuppsdraget i församlingen och tjänstemannauppsdraget i nämnden eller på pastorexpeditionen. I det förstnämnda uppsdraget var det framför allt ett kristligt-moraliskt-etiskt tänkande som skulle präglade handlandet, och i andra hand världsliga ting som ekonomi och politik. I det sistnämnda uppsdraget var förhållandet snarare det omvända – där fick det kristligt-moraliskt-etiska tänkandet och handlandet utrymme först *efter* att ekonomiska och politiska hänsynstaganden gjorts.

Denna tudelning av kyrklig/kristlig verksamhet i församlingar och kommuner kunde de flesta präster förlika sig med, och en del omfamnade den rent av som nödvändig, medan andra hade svårare att kombinera det kommunalpolitiska sparsamhetstänkandet med det kristna kärleksbudskapet. Uppsdragen var i viss mån oförenliga; de representerade inte minst två olika ordningar – den världsliga och den andliga – vilket också uttrycktes i tidens debatt om kristendomen och samhället.¹⁶¹ Prästen hade i egenskap av tjänsteman i de kommunala sociala nämnderna att ta hänsyn till lokal-ekonomiska spörsmål, medan hans humanistiska och kristna verksamhet inte kunde ta hänsyn till sådana ting. Många framhöll att de i egenskap av präster inte kunde tänka på ekonomi (och följaktligen inte gjorde det) när det gällde den sociala omsorgen om enskilda.¹⁶² En del verkar förnärmade av blotta misstanken att pastorsämbetet skulle anpassa sig till den kommunala ekonomin:

Som svar å hit remitterade skrivelse av den 15. dennes från ”1954 års zigenarutredning” får jag meddela, att ingen zigenare är eller varit härstädes kyrkoskriven och att detta icke beror på Pastorsämbetet (som icke rådgör med Fattigvårdsstyrelsen utan följer lagen), utan därpå att ingen zigenare begärt att bli kyrkoskriven härstädes.¹⁶³

161. Se bl a Sigtunastiftelsens klipparkiv C 6a. Kristendom och samhälleliga (sociala) spörsmål: 1924-; 1937-38; 1943-44.

162. Se t ex Sigtunastiftelsens klipparkiv C 6a. Kristendom och samhälleliga spörsmål 1943-1944; Allan Svantesson ”Prästen och det sociala ansvaret”, *Östgöta Correspondenten*, 27 februari 1943. Se också enkäten ”Prästerna och socialvården” som skickades ut av Allan Svantesson 1943 till samtliga församlingar, för att utreda huruvida präster/kyrkoherdar var delaktiga i de sociala nämndernas arbete, samt hur (sam)arbetet (mellan prästen och kommunen) fungerade. Riksarkivet: Svenska kyrkans diakonistyrelse Sociala utskottet: F III a: Förfrågningar angående barnavårdsnämnder, fattigvårdsstyrelser, nykterhetsnämnder; Se också t ex Riksarkivet. Zigenarutredningen, vol 7. Kyrkobokföringsinspektören i Refsund till Länsstyrelsen i Östersund.

163. Riksarkivet. Zigenarutredningen, vol. 7. Kyrkoherde Knut Garde till Häradsskrivaren i Öknebo fögderi.

Dock var det detta som många fattigvårdsstyrelser och barnavårdsnämnder krävde, i den kommunala sparsamhetens namn.¹⁶⁴ Samtidigt var det inte ovanligt att präster anammade sparsamhetstänkandet och framhöll det som nödvändigt även i socialt arbete. Man kan ana ett dilemma sprunget ur prästernas mångdubbla roller som statliga ämbetsmän, kommunala tjänstemän och kristna själasörjare:

Från vederbörande kommuns sida reses i allmänhet ett bestämt motstånd mot att zigenare blir där mantalsskrivna endast på grund av ett rent tillfälligt vistande i tält eller husvagn inom kommunen den 1/11. Pastor synes stundom av humanitära skäl ha medgivit kyrkobokföring, men endast ett temporärt införande i folkbokföringen ha blivit följden härav, då vederbörande efter viss tids förlopp blivit utesluten såsom obefintlig jämlikt 14 § 8 mon. Folkbokföringsförordningen.¹⁶⁵

Med anledning av statens förändrade hållning, där ”zigenare” definierades som svenska medborgare med (ouppfyllda) rättigheter, efterfrågade kyrkobokförarna tydligare instruktioner och förändrad lagstiftning.¹⁶⁶ Man ville med andra ord begränsa den lokala handlingsfriheten för att förändra praxis. Orsakerna till denna praxis förlades dock på många olika håll. Kyrkoadjunkt Holger Lindblad i Skön, Västernorrlands län, hänvisade till allmänhetens avoga inställning som förklaring:

I härvarande församling finns en zigenarfamilj bosatt och kyrkobokförd. För denna familj har det ibland varit svårt att bli kyrkobokförd i den församling dit de flyttat med sin husvagn. Man har då motiverat sitt avslag med att de saknat fast bostad och därvid sett bort ifrån bestämmelserna i folkbokföringsförordningen 13 § mom 9. Den verkliga svårigheten att bli kyrkobokförd ligger emellertid i befolkningens avvisande hållning till dessa folkgrupper. På grund därav tvingas zigenarna att ständigt vistas på flyttande fot och avvisas från arbetsplatserna när de söker arbete. Detta leder snart till att en familj, som är kyrkobokförd i en församling, med nuvarande bestämmelser överföres till obefintlighetsbok och förblir ”obefintlig” till sin död.¹⁶⁷

164. Detta synsätt, att det var föga önskvärt men av kommunalekonomisk nöd tvunget att exkludera ”zigenare” och ”tattare” från att mantalsskrivas i sin ”egen” kommun, framgår med tydlighet i de yttranden i folkbokföringsfrågan som präster, länsstyrelser och folkbokföringsinspektörer gjorde i *Zigenarutredningen* 1954 (betänkande *Zigenarfrågan* SOU 1956:43).

165. Riksarkivet. Zigenarutredningen, vol. 7. Kyrkobokföringsinspektör Gunnar Forkman, Malmöhus län.

166. Riksarkivet. Zigenarutredningen, vol. 7. R. Halén, Östersund i Jämtlands östra fögderis häradsskrivarkontor; Kyrkobokföringsinspektören till Länsstyrelsen Östersund.

167. Riksarkivet. Zigenarutredningen, vol. 7. Kyrkoadjunkt Holger Lindblad i Skön, Västernorrlands län.

En annan orsak förlades till de sociala myndigheternas önskemål, och prästernas villighet att tillmötesgå dessa önskemål:

Enligt min mening möter motståndet främst från kommunernas socialvårdande myndigheter. Pastor är ofta icke heller särskilt villig att kyrkobokföra zigenare, om det finns möjlighet att göra det, särskilt som det har förekommit att en sådan åtgärd väckt misshag från de kommunala myndigheternas sida.¹⁶⁸

Det främsta skälet ansågs dock vara ekonomiskt; om staten bara övertog kostnadsansvaret så skulle problemen försvinna.¹⁶⁹ Men prästerskapets ställningstagande och agerande genom opinionsbildning i församlingen, överläggande i barnavårdsnämnder och fattigvårdsstyrelser och myndighetsutövning genom folkbokföring präglades troligen av kvardröjande fördomsfulla, konservativa och patriarkala åsikter, utöver de rent lokalekonomiska. Enligt kyrkoherde Wilhelm Harsten i Burseryd, Småland, var både prästerskapets och lokalbefolkningens inställning generellt sett avvisande:

Nästan överallt ställer sig prästerna oförstående, då det gäller zigenarna. Det är också lätt, emedan dessa ej kan häfda sig. Man avspisar dem med ett nej. Befolkningen i den trakt zigenarna söker sig till är också avog mot dem, åtminstone om det blir fråga om kyrkskrivning med ty åtföljande förpliktelser. Sverige berömmar sig av att vara human mot sina folkminoriteter. Det må vara sant i fråga om judar och lappar. Zigenarna däremot behandlas illa. Vår lagstiftning, avsedd för en bofast befolkning är ibland grym mot dessa människor, som är på rörlig fot genom hela vårt land.¹⁷⁰

Källmaterialet visar otvetydigt att Svenska kyrkan genom prästers och andra kyrkliga företrädares agerande och ställningstagande i stor utsträckning bidragit till, och i vissa fall varit drivande i, exkluderingen av romer. Det framgår dock också av undersökningen att enstaka präster kritiserat kyrkans/prästernas praxis, bland annat gällande folkbokföringen och det sociala hjälparbetet på lokal nivå.

168. Riksarkivet. Zigenarutredningen, vol. 7. Kyrkobokföringsinspektören, Växjö stift.

169. Riksarkivet. Zigenarutredningen, vol. 7. Kyrkoherde D. Hörnström i Erikslund. Att staten borde överta det ekonomiska ansvaret framfördes som kriterium/krav/förslag i de flesta av yttrandena. Det framfördes även av John Takman som undersökte "zigenarna" i Stockholm i början av 1950-talet, se John Takman, *Socialpsykiatriska synpunkter på de svenska zigenarna*, Stockholm, 1952.

170. Riksarkivet. Zigenarutredningen, vol. 10, Harsten till kammarrättsaccessor Sten von Otter. Tack Jan Selling för tipset.

Svenska kyrkan och missionsarbetet

I Norge och Finland hade romer och resande redan under 1800-talet uppmärksammas av kyrkliga företrädare inom ramen för den inhemska missionen. Romer uppfattades generellt inom 1800-talets protestantiska väckelserörelse som en ideal målgrupp för missionsarbete, vilket gav upphov till en seglivad tradition inom ”zigenarforskningen” att inom samma verksamhet bedriva forskning och förändringsarbete, framför allt genom kristnande och utbildning. Engelsmannen George Borrow var en nyckelperson på detta område.¹⁷¹ Borrow finansierade sina forsknings- och missionsresor till romska grupper i Spanien och Portugal med hjälp av Bibelsällskapet (The British and Foreign Bible Society), och han blev sedermera legendförklarad av de nordiska ”zigenarexperterna” Arthur Thesleff och Carl-Herman Tillhagen.¹⁷² Vid mitten av 1800-talet fick prästen Eilert Sundh uppdraget att genomföra en undersökning av lösdrivare i Norge, och han gjorde sedermera flertalet uppföljningar fram till 1869 då statens finansiering avbröts. Prästen Jakob Walnum återupptog Sundts arbete 1897. De två norska prästerna framhölls som förebilder i interventionsförslagen som senare presenterades i Finland och Sverige.¹⁷³

På lokal nivå i Sverige inspirerades man också av hanteringen av ”problemet” i Norge. Ett antal präster i Göteborgs stift tog under perioden 1880–1920 flera initiativ för att få statsmakterna att agera för att (med en ofta använd formulering) bereda uppfostran och kristlig undervisning åt ”vandringsfolket”. Bland annat prosten G L Björck i Vinberg framförde sådana förslag med understöd av Göteborgs domkapitel 1886–1889. Det man i praktiken avsåg i dessa förslag var interventioner i samma stil som de norska, det vill säga tvångsomhändertaganden av barn och arbetsläger för de vuxna. Björck fick audiens hos Oscar II, men det resulterade inte i något statligt understöd.¹⁷⁴ Utöver Björck formulerade, som tidigare diskuterats, även prästen Flodén och klockaren Strömquist skrivelser och utrop i ”tattarfrågan”.

1915 formulerade pastorsadjunkt J Björck i Härnösands stift en skrift som kort och gott titulerades ”Tattare”. Skriften sökte i enlighet med traditionen inom zigenarforskningen uppfylla flertalet syften; den beskrev det vardagliga livet för ”tattaren” i lokalsamhället, hur byborna emottog dem,

171. Montesino, 2002, s. 66.

172. Montesino, 2002, s. 66 och 68 f.

173. I Finland var folklivsforskaren Arthur Thesleff som blev den främsta ”zigenarexperterna”, och i Sverige var det dels kyrkliga aktörer och dels lösdriveriutredningen som refererade till Sundhs och Walnums arbeten. Montesino, 2002, s. 71.

174. Uppgifter från Martin Ericsson.

deras historik i Europa ända tillbaka till 1400-talet, vad som gjorts mot/ för dem i historien och i grannländerna, samt vad som bör göras idag. Den avslutas med en appell för att starta upp en svensk ”tattarmission” motsvarande den norska, vilken hyllades som ett storartat, beundransvärt och välsignat arbete:

I Sverige vad ha vi gjort för tattareländet här? Mig veterligen intet. Gjort som prästen och leviten, gått förbi det slagna, det illaluktande, det som tycks förlorat. Och vi lida själva under följderna av att ha ett sådant folk utanför Guds och lagens ordningar mitt ibland oss, en pesthärd, en skamfläck för ett ordnat, kristligt, barmhärtigt samhälle. Och folket självt lider – kan du ej höra, går det ej till hjärtat barnjämmer genom natten? [...] Vägen för ett välsignat arbete bland dem ligger ganska klar. Vi ha sett den i Norge. Just liknande synes vi behöva ordna det här: en fullständig statistik, tillfredsställande tillägg till lösdrivar- och barnavårdslagarne, så att ett oordentligt kringflackande förbjödes, barn av vandrande tattare utan vidare togos av Barnavårdsnämnderna till uppfostran i särskilda barnhem, då hemortsrätten ej är klar på statens bekostnad, och så en arbetskoloni och hjälp till egna hem för familjerna. Vore det ej på tid, att Sveriges folk, stat och kyrka, kloka huvuden och varma hjärtan och segerviss tro vaknade upp för denna sak? Gud vill det.¹⁷⁵

Skriften publicerades i Härnösands stifts julbok för år 1915 *Från Ådalar och Fjäll*, men gavs också ut som ett särtryck vilket tyder på ett stort intresse och en förmodat stor efterfrågan. Björcks resonemang kan med andra ord antas ha bildat opinion för en inhemsk ”tattarmission”, men de svenska prästernas officiella ställningstaganden och agerande för att skapa en institutionaliserad praktik (bestående av systematiska interventioner såsom omhändertaganden av barn och tvångsarbete) mot romer och resande vann inte gehör på statlig nivå. Det är värt att notera att barnomhändertaganden och tvångsarbete inte på något sätt tycks ha stått i motsatsställning till den kristna barmhärtighetstanken. Frågan om vad Svenska kyrkan har gjort mot eller för romer och resande under första hälften av 1900-talet blir därmed svår att besvara; de interventioner som föreslås är med våra ögon sett extrema och grovt kränkande övergrepp mot individer och familjer. I samtiden låg de dock inom ramen för en patriarkal och konservativt kristen, och under mellankrigstiden alltmer rasbiologisk, 1800-tals filantropi som definierade vad som var görbart och vad som uppfattades som korrekt och rättvist.¹⁷⁶

175. Johan Gustaf Björck, *Tattare*, Utg, Hernösand, 1915, s. 19.

176. Över alla fattighus i Sverige stod till exempel att läsa devisen: ”Ho der icke arbeta, skall heller icke äta”, vilket avslöjar något om tidens uppfattning om rättvisa. Carl Gustaf Stenkula, ”Den som icke vill arbeta skall icke heller äta”: från fattigvård till socialvård’, *Kring Lund: en bok om Lund, Torn, Dalby, Södra Sandby, Genarp och Veberöd - Lunds storkommun - i nuet och det förflutna.*, S. 84–93, 1979.

Att skörda vad som såtts

Statens och kyrkans ointresse att organisera systematiskt missionsarbete bland romer och resande problematiserades på 1930-talet av redaktören och frikyrkopastorn Otto Sundberg:

Varför har man praktiskt taget ingen mission bland detta folk, som dock räknar minst en och en halv miljon själar på vår jord? ... Sedan de år 1512 för första gången kommo till Sverige, har ingen som helst mission, så vitt man känner, bedrivits bland dem. Nu undras om det är för tidigt att börja nu. Statistiskt sett är Sverige det mest missionerande land på vår jord, vad hednamissionen beträffar, men vore det inte skäl att missionera bland hedningarna inom det egna landets gränser? ... Det har tidigare gjorts sporadiska försök att missionera och kolonisera zigenaren. ... Under 1820-talet grundades en zigenarkoloni i Nordhausen i Tyskland. 1829 beslöt missionsföreningen i Naumburg att övertaga ledningen. Man köpte jord, byggde boningshus och skola. De äldre skulle även här bli jordbruksarbetare, men, 'Kaalo hin kaalo' [Zigenarordspråk: 'Zigenaren är zigenare, om man ock stekte honom i smör'. Jämför med resandefolkets ordspråk om icke-resande: "En *buro* är en *buro* om man så steker honom i smör"¹⁷⁷, min anmärkning]. ... Från ren missionssynpunkt är Spanien ett av de mest intressanta land evad gäller zigenarna. Dit kom år 1830 alla tiders största zigenarkännare Georg Borrow, vars bibelöversättning till zigenarspråket blev färdig år 1837. ... På zigenarmissionens fält var Borrow vägröjaren, såningsmannen, tyvärr kom efter Borrow ingen skördeman. ... Bland Norges zigenare började redan 1844 den norske prästmannen Eilert Sundt sitt arbete. ... År 1893 lades det norska Omstreiferarbetet i händerna på kyrkoherde J. Walnum och genom hans energiska arbete står det den dag som i dag är som ett föredöme för kristligt-socialt arbete. ... I Finland har sedan 25 år tillbaka bedrivits en omfattande zigenarmission. ... Till följd av detta praktiska missionsarbete kan för närvarande så gott som alla vuxna zigenare i Finland läsa och skriva. ... Tyvärr har den finska zigenarmissionen under den sista tiden måst nästan upphöra av brist på myndigheternas förståelse. ... Nu är frågan den, hur länge ska det dröja innan Sveriges zigenare mötas med evangelium?¹⁷⁸

Sundberg var övertygad om att en mission bland "zigenarna" skulle ge goda resultat, och tio år senare startades på hans initiativ stiftelsen Svensk Zigenarmission. Stiftelsen riktade in sitt arbete på ambulerande skolverksamhet i form av sommarskolor, och fick för detta statsunderstöd från 1943.

177. Hazell, 2002, s. 24.

178. Sigtunastiftelsens klipparkiv. M1 Antropologi: Zigenare -1935."Vandrarfolket har bil och möbleman. Ett besök i zigenarlägret vid Midsommarkransen" *Svenska Morgonbladet* 18 februari 1933.

Verksamheten bildade grund för statens åtgärder i ”Zigenarfrågan” efter kriget. Ett grundantagande i detta arbete var att ”zigenarna” var socialt och kulturellt handikappade och behövde statens hjälp att anpassa sig till samhället:

– Zigenarna står på en mycket låg nivå både kulturellt och socialt, säger förste byråsekreterare Gösta Ahlborg i socialstyrelsen. Zigenarskolorna är ett led i deras sociala anpassning till samhället. Den nuvarande skolverksamheten som under en följd av år bedrivits har icke givit önskat resultat på grund av skilda svårigheter. Problemet har varit att få tillgång till lägerplatser för skolundervisningen kan fortgå utan hinder. Enligt socialstyrelsens uppfattning hänger zigenarnas sociala problem – deras livsföring, boendeförhållanden och möjlighet till yrkesutbildning – intimt samman. Frågan behöver utredas.¹⁷⁹

Stiftelsen Svensk Zigenarmission kom till genom ett ekumeniskt samarbete under överinseende av Svenska kyrkans diakonistyrelse, med syftet att på kristen grund verka för ett andligt och materiellt läge bland landets cirka 700 ”zigenare”. På 1940-talet, då stiftelsen bildades, ansågs romer och resande tillhöra olika befolkningsgrupper. I det tidiga 1900-talet hade dock ”vandringsfolket” (som både refererade till ”tattare” och ”zigenare”) uppmärksammats av företrädare för Svenska kyrkan på lokal nivå. ”Tattarna” beskrevs då av präster, kyrkoherdar och andra samhällsdebattörer som en samhällsfara, men också som en folkspillra i behov av hjälp.¹⁸⁰ Mellan 1920-talet och 1940-talet genomfördes flera utredningar för att utifrån huvudsakligen rasbiologiska kriterier fastställa befolkningsgruppernas ursprung och släktskap med varandra. I flera av dessa utredningar var Svenska kyrkans lokala företrädare viktiga informanter.¹⁸¹

Svenska kyrkans agerande ur romers och resandes perspektiv

I slutet av 1800-talet invandrade åtta romska familjer till Sverige, närmast från Ryssland. Bland dessa fanns Fred Taikons farfar, Johan Dimitri Taikon. Deras religionstillhörighet var rysk-/grekisk-ortodox eller katolsk och

179. Sigtunastiftelsens klipparkiv. M1 Antropologi: Zigenare -1935. ”I zigenarskolan lär man sig räkna till 100” *Medborgaren* 6–13 augusti 1953.

180. Se avsnitten ovan; David Sjögren, *Den säkra zonen: motiv, åtgärdsförslag och verksamhet i den särskiljande utbildningspolitiken för inbemska minoriteter 1913–1962*, Institutionen för idé- och samhällsstudier, Umeå universitet. Umeå, 2010, s. 147.

181. Pastorsämbetena tillhandahöll information från kyrkoböckerna. Präster (och andra med prästerlig titulatur) informerades också om vilka som enligt den lokala traditionen kunde anses vara ”tattare”. Se också Sjögren, 2010, s. 151–154.

ikonerna var viktiga i det dagliga livet och religionsutövningen. Aljoshja Nils-Erik Dimiter Taikon, Fred Taikons farbror, har berättat för författaren Gunilla Lundgren:

Vi tillhörde den ortodoxa kyrkan. Det första vi gjorde när vi kom till ett nytt boställe var att sätta upp våra ikoner. De placerades i ett hörn. En liten oljelampa brann alltid intill och gav dem ljus.¹⁸²

Fred Taikon gick i rysk-ortodox bibelskola när han var liten, och han beskriver det som plågsamt tråkigt att tvingas stå stilla i timmar under gudstjänsterna. 1959 blev han den första svenska romen att döpa sig hos Clément le Cossec inom den franska Pingströrelsen. Tjugo år senare skulle den romska pingströrelsen göra sitt stora intåg i Sverige.¹⁸³ Avståndet till den svenska statskyrkan var med andra ord stort under första hälften av 1900-talet; romer har inte deltagit i Svenska kyrkans gudstjänst- eller församlingstjänst. Svenska kyrkan nyttjades framför allt i samband med de kyrkliga handlingarna dop och begravning. Även vigsel firades ibland i kyrkan, samtliga i Fred Taikons familj har såvitt han kan minnas blivit döpta, vigda och begravda i kyrkan. Både hans, hans föräldrars, och hans farbrors äktenskap fullbordades inom Svenska kyrkan.

I Stockholm döpte många romer sina barn i Ryska kyrkan på Roslagsgatan. Det var framför allt till de ortodoxa och katolska kyrkorna som nomadiserande romer i storstadsområdena vände sig under första hälften av 1900-talet, enligt Fred Taikon. Man döpte sina barn där och man tillbad ikoner eller Madonnabilder. I Stockholm finner man de äldre romska gravarna på de ortodoxa och katolska delarna av kyrkogårdarna. Men ute på landsbygden, där endast den svenska statskyrkan fanns representerad, fick man hålla till godo med det som fanns att tillgå. Romer har med andra ord döpt sina barn och begravt sina döda när och där det har varit nödvändigt. Fred Taikon har inte hört talas om att någon rom under de senaste 150 åren inte har begravts i vigd jord. Ett eventuellt kyrkligt motstånd mot att begrava odöpta, eller personer som man betraktade som ”hedningar”, har troligen kringgåtts eller övervunnits; romer har inte stillatigande låtit sig avvisas av Svenska kyrkan. Fred Taikon tror att det under undersökningsperioden var rätt vanligt med präster som gick emot sin biskop och sina stift och döpte, vigde och upplät mark och romer i mjugg. ”Präster var normalt inte paragryttare”, menar han, och nämner romska familjer som bodde på kyrkans mark och präster som alltid välkomnade romer.¹⁸⁴ Men, menar

182. Gunilla Lundgren & Dimiter Taikon, Nils-Erik Alosjoshja, *Aljoshja: zigenarhövdningens pojke*, Bonnier Carlsen, Stockholm, 1998, s. 43.

183. För en studie av den romska pingströrelsen i Sverige, se Thurffjell, David *Faith and Revivalism in a Nordic Romani Community. Pentecostalism Amongst the Kaale Roma of Sweden and Finland*. 2013, London: I B Tauris.

184. Samtal med Fred Taikon, Stockholm 2013-02-11.

han vidare, detta gällde de kyrkliga handlingarna och vad man skulle kunna kalla det kristligt-humanitära arbetet. I utövandet av dessa drevs prästen av ett kall. I egenskap av folkbokförare däremot, drevs prästen av lagstiftning och kommunalekonomiska överväganden. Till pastorexpeditionen fick man komma med mössan i hand när man behövde ett lämplighetsintyg, flyttintyg eller annat dokument för att styrka sin identitet eller sina rättigheter, minns Fred Taikon. På kansliet satt byråkraterna utan kall, menar han. De kunde luta sig mot paragraferna för att exkludera romer.

Mötet mellan kyrkan och romerna berodde således på sammanhang och omständigheter. Prästens roll som statens förlängda arm var inte inbjudande; prästens funktion som statlig tjänsteman alienerade romerna. Fred Taikon menade att romerna inte har haft något att göra med Svenska kyrkan på grund av dess myndighetsuppdrag och byråkratiska hållning. Pastorsämbetet kunde med andra ord vara diskriminerande medan prästen som en kristendomens förkunnare och medmänniska däremot inte har upplevts som en förtryckande makt.¹⁸⁵ Denna spänning mellan kyrkans myndighetsuppdrag och dess religiösa uppdrag (eller prästens kall) är märkbar även i den inomkyrkliga såväl som den allmänna debatten under 1930- och 1940-talen. I ljuset av nationalsocialismens och fascismens utbredning i Europa debatterades Svenska kyrkans ansvar för demokratin. Kyrkans uppdrag i samhället ifrågasattes av arbetarrörelsen, liberalerna och folkrörelserna och även inom kyrkan fanns olika inriktningar som förordade olika roller för kyrkan i samhällslivet.¹⁸⁶

Rose-Marie Wallengrens beskrivning av relationen till Svenska kyrkan skiljer sig mycket från Fred Taikons. För de resande har prästen och kyrkan representerat makten över vardagslivet. Genom sina skilda uppdrag som folkbokförare och ledamot/ordförande i de sociala nämnderna har Svenska kyrkan genom präster, pastorer, kyrkoherdar och andra haft ett betydande inflytande över många delar av de resandes liv. Prästers mångdubbla roller som gatekeeper, opinionsbildare, myndighetsutövare och moraliskt samvete har inneburit att resande har försökt hålla avstånd till Svenska kyrkan i den mån det gått.¹⁸⁷ Man har till exempel nyttjat Svenska kyrkans dop och begravning, men mer sällan vigsel, av skäl som har diskuterats ovan.

185. Ibid.

186. Gunnarsson, 1995, s 10 ff.

187. Samtal med Rose-Marie Wallengren, 2013-02-25.

Avslutande kommentarer

Vad Svenska kyrkan gjorde - Vad Svenska kyrkan inte gjorde

Min undersökning har visat att Svenska kyrkan och dess representanter på lokal nivå har haft stort inflytande och makt över identifieringen och kategoriseringen av romer och resande. Svenska kyrkan har även haft stort inflytande över lokala praktiker gällande romer och resande. Det är dock vanskligt att med utgångspunkt i föreliggande källmaterial avgöra hur präster (och andra med prästerlig titulatur) i jämförelse med andra aktörer på lokal nivå har agerat, utan att gå in på detaljnivå i varje kommun, socken eller pastorat. Överlag tycks Svenska kyrkan och prästerskapet likt andra aktörer ha tänkt och agerat utifrån rådande samhälleliga debatter, vetenskapliga ”sanningar” och materiella förutsättningar. Dessa har förändrats över tid, men stigmatisering och exkludering har fortgått. Det har funnits enstaka präster som har öppnat sina armar även för romer och resande, vilket bland annat Fred Taikons historia tyder på. Men på nationell och officiell nivå, visar undersökningen, har Svenska kyrkan inte gjort mycket för att protestera mot eller förändra de kommunala myndigheternas exkluderande praktik riktad mot romer och resande. Snarare har man understött och i flera fall ihärdigt sökt utöka denna, även om det vid undersökningsperiodens slut finns exempel på präster som kritiserat och ifrågasatt sina kollegor.

Det finns även en annan viktig aspekt av Svenska kyrkans agerande mot romer och resande, som inte har tagits upp i föreliggande undersökning och som kan vara svåra att belägga historiskt. Det gäller kyrkans gudstjänstliv och församlingsarbete; romer och resande har inte inkluderats i dessa delar av kyrkans verksamhet. Svenska kyrkan har inte lockat romer och resande, som i allt växande omfattning har sökt sig till olika frikyrkor.¹⁸⁸ Orsakerna går dels att finna i statskyrkans dubbla roller som myndighet och kontrollinstans; romer och resande har som visats haft anledning att hålla sig undan prästerskapet i lokalsamhället. En annan orsak går att finna i den, vad det verkar, allmänna inställningen till romers och resandes religiositet, som man menade var otillräcklig, missriktad eller helt enkelt inte existerade.¹⁸⁹ Fram till 1940-talet klassificerades ”zigenare” som utlänningar, det

188. Thurffjell, 2013; *Inkludering och försoning*, s. 5.

189. Nordiska museets arkiv. Excerptlåda 392, ”zigenare”, som samlar lokala och individuella uppfattningar om ”zigenare” och lokal praxis mot människor som identifierades som detta. Ett vanligt uttryck var att ”om deras religiositet finns inte mycket att säga”, underförstått att ”zigenare” inte var religiösa. Många trodde att de var ”grekisk-katolska” eller katoliker, alternativt inte religiösa alls. I Sigtunastiftelsens klipparkiv kan man också läsa om prästers och andras inställning till och uppfattning om ”zigenare” och ”tattare”, vilket jag har redovisat i avsnittet om missionsarbete.

dröjde till 1952 innan de officiellt erkändes som svenska medborgare. Detta kan förklara en del av Svenska kyrkans ointresse att inkludera ”zigenare” i gudstjänstliv och församlingsarbete – troligtvis ansågs det inte ligga inom kyrkans ansvarsområden att ta hand om ”främlingar”. Orsakerna till att Svenska kyrkan inte har vänt sig till eller inkluderat de resande är komplexa, men det kan eventuellt härledas till den sedan länge institutionaliserade praktiken att kategorisera fattiga som ”ovärdiga” respektive ”värdiga behövande”. ”Tattare” placerades troligtvis oftast i den förstnämnda kategorin.

Vidare kan man tycka att det även under första hälften av 1900-talet borde ha ålegat kyrkan att skydda de svagaste i samhället, och att detta ansvar borde ha följt med varje präst och kyrkoherde oavsett uppdrag. Men som visats tog Svenska kyrkan *inte ställning* för romerna, inte officiellt och uppenbarligen sällan i de sociala nämndernas arbete på lokal nivå. Enligt den pensionerade kyrkohistorikern Göran Åberg i Jönköping, som forskat och skrivit mycket om kyrkan och prästerskapet i Jönköpings och Kronobergs län, tog Svenska kyrkan inte heller ställning eller agerade för de resande som utsattes för de så kallade ”tattarkravallerna” i Jönköping 1948. Kristinakyrkan i Jönköping ligger nära området Öster där Jönköpings ”tattare” bodde och mindre än 200 meter från Östra torget, kravallernas epicentrum. Man kan med andra ord svårligen ha undgått att märka och påverkas av det som skedde. Ändå gjorde Svenska kyrkan ingenting för att lugna den hätska stämningen eller skydda individer och familjer som förföljdes, misshandlades och drevs ut ur sina hem.¹⁹⁰ Historien om Svenska kyrkans agerande och ställningstagande mot romer och resande under första hälften av 1900-talet måste således också vara en berättelse om vad kyrkan *inte* gjorde.

Framåtblick

Det underlag som här presenterats ger många uppslag för vidare efterforskningar, och Svenska kyrkans material rörande inhemsk mission och diakoni är mig veterligen rätt så utforskat. Framför allt bör dock romer och resande inkluderas i forskningsprocessen, kanske genom en forskningscirkel eller en gedigen intervjustudie. Rörande diakonin vore det intressant att titta närmare på arbetshemmet Björknäs samt de barn- och kvinnoverksamheter som etablerades under första hälften av 1900-talet, i vars målgrupper romer och resande kan tänkas ha ingått. Även missionsverksamheten kan med fördel utforskas vidare ur ett komparativt perspektiv. Komparationen kan då gälla antingen den inhemska missionen gentemot olika befolkningsgrupper, eller Svenska kyrkans och dess representanters agerande i jämförelse med motsvarande institutioner i grannländerna. Hur kom det sig t ex att norska

190. Uppgift från Göran Ågren, 2013-02-04.

staten så pass tidigt och under så lång tid stödde Norska kyrkans verksamhet mot romer och resande, medan man i Sverige gav litet eller inget statligt stöd till Svenska kyrkans mission (undantaget den ekumeniska Zigenarmissionen)? Över huvud taget är komparativa mikrostudier av stort värde när det gäller romers och resandes historia i Sverige. I en komparativ, lokal studie av kyrkans agerande kan man tänka sig flera parametrar såsom geografi och ekonomi, för att bara nämna två. Kan man utifrån kommunens storlek och placering i förhållande till andra kommuner (ex. liten landsbygdskommun respektive kommun i storstadsregion) se skillnader i hur kyrkans män i församlingen och de sociala nämnderna agerade? Ytterligare en aspekt, som inte kommit fram i någon större utsträckning i föreliggande undersökning, gäller opinionsbildningen. Under undersökningsperioden fanns ett flertal tidskrifter som vände sig till olika målgrupper inom Svenska kyrkan och personer eller grupper intresserade av kristendomen och kyrkan. En närstudie av dessa tidskrifter skulle kunna ge intressanta resultat kring Svenska kyrkans roll inom det sociala och dess ställningstaganden i relation till romer och resande.

Källor och litteratur

Otryckta källor

SVENSKA KYRKANS ARKIV

Kortregister till biskopsmötet

RIKSARKIVET

Svenska kyrkans diakonistyrelse

- Sociala utskottet

Zigenarutredningen 1954

- Volym 1

- Volym 7

- Volym 10

NORDISKA MUSEETS ARKIV

Excerptlåda 392, ”zigenare”

Frågelistor

Nm 78 Tattare

Nm 135 Zigenare

Nm 229 Död och begravning

Nm 76 Arbetsvandringar

Nm 75 Gesällvandringar

SIGTUNASTIFTELSENS KLIPPARKIV

M1 Antropologi: zigenare, 1935-

M1 Zigenare, 1936-1945

M1 Zigenare 1954-1955

M1 Zigenare 1956-1962

M1 Zigenare 1963

C9 Mission bland zigenare, 1944-

Tidningsurklipp: Zigenarskolor 1953-1963

M1 Antropologi: tattare, 1939-

M1 Antropologi: tattare, 1940-

C 6c Svenska kyrkans diakonistyrelse t.o.m. 1959

C 6a Kristendomen och samhälleliga spørsmål, 1924- (socialt arbete m m)

C 6a Kristendom och samhälleliga spørsmål, 1943-1944

Svante Ögrens samling om romer och resandefolket.

STOCKHOLMS STADSARKIV

John Takmans arkiv

- Zigenarundersökningen 1962–1963, historiska dokument.

ARBETSMARKNADSSTYRELSENS ARKIV, DEPÅ SÖDERHAMN

Arbetsvårdsenheten

- F 4 Handlingar rörande zigenare.

Tryckta källor

Björck, Johan Gustaf, *Tattare*. Utg, Hernösand, 1915.

Register över Kyrkomötets protokoll jämte bihang 1920-1953.

Register över Kyrkomötets protokoll jämte bihang 1868–1918.

TIDSKRIFTER

Församlingsbladet

Mitt i församlingen

Vår lösen

Social debatt i tidningar och tidskrifter

SVENSK FÖRFATTNINGSSAMLING (SFS)

SFS 1918:422. *Lag om fattigvården.*

BETÄNKANDEN OCH STATENS OFFENTLIGA UTREDNINGAR (SOU)

Romers rätt - en strategi för romer i Sverige, SOU 2010:55

Zigenarfrågan, SOU 1956:43.

Brioth, Yngve, *Betänkande med förslag rörande ändring av gällande bestämmelser i fråga om prästutbildningen*, SOU 1942:33, Stockholm, 1942.

Litteratur

Beromius, Mats, *Bidrag till de sociala undersökningarnas historia - eller till den vetenskapliggjorda moralens genealogi*, B. Östlings bokförl. Symposion, Stockholm, 1994.

Frykman, Jonas, *Dansbaneeländet: ungdomen, populärkulturen och opinionen*, Natur och kultur, Stockholm, 1988.

Girell, Bengt (red.), *Om organiserad överföring av vissa zigenare: promemoria*, Inrikesdep., Stockholm, 1969.

Gunnarsson, Lars, *Kyrkan, nazismen och demokratin: åsiktsbildning kring svensk kyrklighet 1919–1945*. Almqvist & Wiksell International, Diss.

Stockholms universitet. Stockholm, 1995.

Hazell, Bo, *Resandefolket: från tattare till traveller*, Ordfront, Stockholm.

Heymowski, Adam, *Swedish "travellers" and their ancestry: a social isolate or an ethnic minority?*, Acta Universitatis Upsaliensis, Diss. Uppsala, 1969.

Hvinden, Bjørn "Innledning" i Hvinden (red.) *Romanifolket og det norske samfunnet: følgene av hundre års politikk for en nasjonal minoritet*, Fagbokforl., Bergen, 2000.

Hvinden, Bjørn & Steinar Kristensen "Forord" i Hvinden (red.) *Romanifolket og det norske samfunnet: følgene av hundre års politikk for en nasjonal minoritet*, Fagbokforl., Bergen, 2000.

Hvinden, Bjørn (red.) *Romanifolket og det norske samfunnet: følgene av hundre års politikk for en nasjonal minoritet*, Fagbokforl., Bergen, 2000.

Inkludering och försoning. En rapport om romer och resande i Svenska kyrkan. Svenska kyrkan. Enheten för flerspråkighet, Kyrkokansliet, 2013-01-22.

Ja Devlesa! Gå med gud! Om romerna och Svenska kyrkan, Svenska kyrkans församlingsnämnd, Uppsala, 2000.

Kristenson, Nils, *Rädda familjen: kristen opinionsbildning i befolkningspolitiska och sexualetiska frågor under 1930-talet*, Uppsala universitet, 1997.

Kristenson, Nils "Sociala och politiska frågor i svensk kristen samfundspress under 1930-talet", i Nordiska kyrkohistorikermötet, *Religion och kyrka i 1930-talets sociala kris: anföranden och rapporter*, Sv. kyrkohistoriska fören., Uppsala, 1976, s. 63-65.

Lejon, Kjell O. *Tvångssteriliseringarna och Svenska kyrkan 1935-1975*, Tro & Tanke/Supplement. Svenska kyrkans forskningsråd, 1/1999. Stockholm, 1999.

Losman, Beata, "Verkligheten bakom kyrkoböckerna.", *Från adelsbrev till automobil*, 1986.

Lucassen, Jan & Lucassen, Leo (red.), *Migration, migration history, history: old paradigms and new perspectives*, 2., rev. ed., Lang, Bern, 1999.

Lundgren, Gunilla & Dimitar Taikon, Aljosha Nils-Erik, *Aljosha: zigenarhövdningens pojke*, Bonnier Carlsen, Stockholm, 1998.

Lundqvist, Åsa & Petersen, Klaus (red.), *In experts we trust: Knowledge, politics and bureaucracy in Nordic welfare states*, University Press of Southern Denmark, Odense, 2010.

Montesino, Norma, *Zigenarfrågan: intervention och romantik*, Socialhögskolan, Diss. Lunds universitet. Lund, 2002.

Nilsson, Runo B. A., *Rallareliv: arbete, familjemönster och levnadsförhållanden för järnvägsarbetare på banbyggena i Jämtland–Härjedalen 1912–1928*, Univ., Diss., Uppsala, 1982.

Norrman, Sune, *Mantalskrivning: praktisk handbok för mantalsskrivningsförrättare samt parter och myndigheter i mantalsskrivningsmål...*, Norstedt, Stockholm, 1933.

Ohlsson Al Fakir, Ida "L'examen socio-médical des Gitans en Suède entre 1962 et 1965". *Études tsiganes*. 2012, s. 76–95.

Olsson, Lars, 'Hundra år av arbetskraftsinvandringen: från kapitalismens genombrott till folkhemsbygget i Sverige', *Invandring till Sverige : orsaker och effekter : årsbok från forskningsprofilen AMER*, s 7–24, 2003.

Olsson, Lars, *Gamla typer och nya produktionsförhållanden: om rationalisering och medbestämmande, åldrande och solidaritet bland typografer i Sverige från slutet av 1800-talet till omkring 1960*, Lucifer, Lund, 1986.

Petersson, Birgit, "Den farliga underklassen": studier i fattigdom och brottslighet i 1800-talets Sverige. Diss. Umeå, 1983.

Regeskog, Ingalill, "Fattigvården i Järbo socken i Dalsland åren 1862–1930", *Hembygden* 1996 s 85–108.

Rosén, Ulla, *Gamla plikter och nya krav: en studie om egendom, kvinnosyn och äldreomsorg i det svenska agrarsamhället 1815–1939*, Växjö University Press, Växjö, 2004.

Ryman, Björn, *Lutherhjälpens första 50 år: 1947–1997: [medmänniskor till tjänst]*, Verbum, Stockholm, 1997.

Selling, Jan, *Svensk antiziganism. Fördomens kontinuitet och förändringens förutsättningar* Sekel, (juni 2013).

Sjögren, David, *Den säkra zonen: motiv, åtgärdsförslag och verksamhet i den särskiljande utbildningspolitiken för inhemska minoriteter 1913–1962*, Institutionen för idé- och samhällsstudier, Umeå universitet. Umeå, 2010.

Stenkula, Carl Gustaf, "Den som icke vill arbeta skall icke heller äta": från fattigvård till socialvård', *Kring Lund: en bok om Lund, Torn, Dalby, Södra Sandby, Genarp och Veberöd - Lunds storkommun - i nuet och det förflutna*, s. 84–93, 1979.

Takman, John, "Zigenarna offer för segregationspolitiken" i *Medicinska föreningens tidskrift (MFT)*, vol. 41, 1963, nr. 9.

Takman, John, *Socialpsykiatriska synpunkter på de svenska zigenarna*, Stockholm, 1952.

Tervonen, Miika, "Gypsies", "travellers" and "peasants": a study on ethnic boundary drawing in Finland and Sweden, c.1860–1925. 2010. Avhandlingen finns tillgänglig på internet: <http://cadmus.eui.eu/handle/1814/15405>.

Thunberg, Anne-Marie, "Anmälan", *Social debatt i tidningar och tidskrifter, Svenska ekumeniska nämnden*, Uppsala, Nr 5, 1962.

Thurfjell, David, *Faith and Revivalism in a Nordic Romani Community. Pentecostalism Amongst the Kaale Roma of Sweden and Finland*, 2013, London: I B Tauris.

"Uttalande i rasfrågan", *Social debatt i tidningar och tidskrifter, Svenska ekumeniska nämnden*, Uppsala, Nr 4, 1963.

OTRYCKT LITTERATUR

Haage, Helena, "Identifying Disability using Nineteenth-Century Parish Registers" Paper presenterat vid *Workshop on Categories and Concepts in Health, Medicine and Society*, 14–16 mars 2012, Umeå.

Ohlsson Al Fakir, Ida, "The Gypsy Examination 1962-1965". Paper presenterat vid *Workshop on Categories and Concepts in Health, Medicine and Society*, 14–16 mars 2012, Umeå.

Losman, Beata, *Förvaltningshistorik*, <http://xml.ra.se/Forvaltningshistorik/Index.htm>.

Övrigt

Föreläsning. Jan Selling "Svenska staten och romerna. Försoningsprocessen ur ett hegemoniperspektiv", Hugo Valentin center, Uppsala 2012-12-06.

Pressmeddelande 31 januari 2011, Arbetsmarknadsdepartementet. <http://www.government.se/sb/d/14202/a/160048> (2013-02-26).

Samtal med Rose-Marie Wallengren och Simon Wallengren, Kulturgruppen för resandefolket, Göteborg 2013-02-25.

Samtal med Fred Taikon, É Romani Glinda, Stockholm, 2013-02-11.

Samtal med Göran Ågren, Jönköping, 2013-02-04.

Store norske leksikon, <http://snl.no/>.

Svensk Lokalhistorisk Databas. <http://www.lokalhistoria.nu/om-slhd/bakgrund-och-syfte>. 2013-03-28.

Svenska kyrkans förhållande till romer och resande ca 1900–1950

Svenska kyrkan har av tradition och enligt lag haft betydande inflytande i lokalsamhället; kyrkliga företrädare satt ofta med i de sociala nämnderna och man har också ansvarat för folkbokföringen. Kyrkan har med andra ord haft makt att identifiera och kategorisera, och på andra sätt påverka vardagslivet för bland annat romer och resande.

I denna rapport beskrivs delar av Svenska kyrkans verksamhet som explicit eller implicit berört romer och resande under perioden 1900 till 1950.

I det arbetet har kyrkan generellt sett inte tagit officiell ställning för romer och resande, även om det har funnits enskilda präster som ifrågasatt stigmatisering och diskriminering. Sett ur romers och resandes perspektiv så har kyrkans makt och inflytande fått olika konsekvenser beroende på vilken grupp man har tillhört. Lokal maktutövning och social kontroll har skett i ett komplext system styrt av såväl ekonomiska som moraliska incitament, och kyrkan har verkat på båda arenorna. I och med de offentliga välfärdssystemens etablering och expansion så förändrades dock också Svenska kyrkans roll.

Ida Ohlsson Al Fakir är doktorand i historia vid Linnéuniversitetet i Växjö. Hennes avhandling handlar om romskt medborgarskap under efterkrigstiden och fokuserar på den socialmedicinska Zigenarundersökningen som genomfördes 1962–1965 på uppdrag av Arbetsmarknadsstyrelsen.